

ХАЛҚАРО ҲУҚУҚДА ЖАВОБГАРЛИК

1. Халқаро-ҳуқуқий жавобгарлик тушунчаси.

Халқаро-ҳуқуқий жавобгарлик - бу халқаро ҳуқуқ нор-маларини ва ўз халқаро мажбуриятларини бузган халқаро ҳуқуқ субъекти учун келиб чиқадиган юридик оқибатдир. Айни пайтда, бу мазкур нормалар ва келтирилган зарарни қоп-лашни таъминлашнинг юридик воситаларидан биридир¹.

Халқаро ҳуқуқнинг шартномавий ёки одат нормаларини бузишнинг юридик сжибатлари ҳуқуқбузар давлатга, зарар кўрган давлат ёки давлатлар гуруҳига ҳамда бошқа давлат ва халқаро ташкилотларга таъсир билиши мумкин. Бу сжибатлар ҳамда жавобгарлик шакллари ҳар хил бўлиши мумкин. Улар ҳуқуқбузарликнинг табиати ва хавфлилик даражасига боғлиқ бўлиб, куйидагиларни ўз ичига олиши мумкин:

а) агрессия, геноцид, ирқий камситиш, мустамлака мамлакатлар ва халқларга мустақиллик беришдан бош тортиш, уруш қонунлари ва одатларини бузганлик учун жавобгарлик;

б) ҳуқуқбузар давлатнинг халқаро ҳуқуқнинг бошқа субъектларига, алоҳида ҳолатларда уларнинг юридик ва жисмоний шахсларига етказган зарарини қоплаш жавобгарлиги;

в) халқаро ҳуқуқга асосан ҳуқуқбузар давлатга нисбатан унинг ҳуқуқбузарлигига жавобан БМТ қўшинларини ишга солишгача бўлган мажбурлов чораларини қўллаш (масалан, БМТ Уставининг 42-моддаси бўйича) ва бошқалар.

Халқаро ҳуқуқ субъектларининг халқаро-ҳуқуқий жавобгарлиги институти анча вақтдан бери маълум. Шу билан бирга классик халқаро ҳуқуқ фанида, давлатнинг ўзига етказилган зарарни қоплаш нормаларининг мавжудлигига қарамадан, жавобгарлик фақат шахсга ва чет элликларнинг мулкига етказилган зарарни қоплаш билан чегараланиб қолган эди (масалан, Халқаро тўғрисидаги тинч йўл билан ҳал этиш тўғрисидаги 1907 йилги Гаага конвенцияси). Бироқ XX асрга-ча мавжуд бўлган халқаро ҳуқуқда агрессия тушунчаси ва, «уруш учун жавобгарлик»ни билмас, урушнинг юридик оқибатларини унинг пайдо бўлиш сабаблари билан боғлай олмас эди.

Мустамлакачиликнинг йўқотилиши ва кўплаб ривожлана-ётган мамлакатларнинг пайдо бўлиши халқаро-ҳуқуқий жавобгарлик институтида сифат ўзгаришларга олиб келди. Ахами-ятига кўра агрессия, геноцид, апартеид, ирқий камситиш учун, мустамлака мамлакатлар ва халқларга мустақиллик беришдан бош тортиш ва колониал тартибни мажбуран жорий қилиш учун жавобгарлик биринчи ўринга чиқди. Уруш қонунлари ва

одатларини бузганлик учун жавобгарлик сезиларли даражада ^ат^иий тус олди. «Уруш очиш ҳу^у^и» ва «ғолиб ҳу^у^и» кабилар тарихда ^аолди, ху^у^ибузар давлатларга нис-батан кўлланадиган мажбурлов чораларининг табиати ўзгарди, янги хал^аро-ху^у^иқий жавобгарлик субъектлари - ҳуку-матлараро ташкилотлар пайдо бўлди¹.

Хал^аро ҳуку^у субъектларининг халқаро-^ау^у^иий жавоб-гарлиги масалалари БМТ Уставида, геноцид, ир^иий камси-тишни та^и^иловчи Конвенцияларда, Уруш ^аурбонларини з^имоя ^иилиш тўғрисидаги 1949 йилги Женева конвенциялари ва уларнинг 1977 йилги Протоколларида, БМТнинг Денгиз ^ауқуқи бўйича 1982 йилги Конвенцияси ва бошқа ҳужжатлар-да мустаҳкамланди.

Тинчлик ва инсониятга қарши, харбий ^аамда бош^а халқаро-ро жиноятлар учун жисмоний шахсларнинг жиноий жавоб-гарлиги халқаро миқёсда эътироф этилди ва юридик жихат-дан мустаҳкамланди.

Жавобгарлик алоҳида шахсларнинг хатти-ҳаракатлари давлатнинг жиноий фаолияти билан боғлиқ бўлган таадирда кучга киради. Бундай жавобгарлик 1945 ва 1946 йиллардаги Нюрнберг ва Токио Халқаро харбий трибунал қарорларида ва халқаро характердаги жиноий ҳаракатларга тааллури {ли кон-венцияларда ўз аксини топди.

3. Халқаро ҳуқуқий жавобгарликнинг субъектлари

Халқаро ҳуқуқ субъектининг халқаро-ҳуқуқий жавобгар-лиги пайдо бўлишига у томонидан халқаро ҳуқуқбузарлик со-дир этилиши асос бўлади.

Халқаро ҳуқуқбузарлик - бу халқаро ҳуқуқ субъектининг халқаро ҳуқуқ нормалари ва ўзининг халқаро мажбуриятла-рини бузувчи ва халқаро ҳуқуқнинг бошқа субъекти ёки субъектлари гуруҳига ёхуд бутун халқаро ҳамжамиятга мод-дий ва номоддий зарар етказувчи харакати ёки харакатсиз-лигидир (масалан, агрессия акти, суверенитетни ноъонуний чеклаш, худудий яхлитлик ва сиёсий мустақилликка тажовуз қилиш, шартномалардаги мажбуриятларни бузиш ва бошқа-лар). Бунда мажбуриятлар ачонки, халқаро ҳуқуқ субъек-тининг ҳуқуққа зид харакати ва етказилган зарар ўртасида сабабли боғланиш мавжуд бўлганда кучга киради.

Шундай ҳилиб, халқаро ҳуқуқбузарликнинг халқаро-ҳуқуқий жавобгарликка олиб келувчи таркибий элементлари ҳуйидагилардан иборат: субъектларнинг халқаро ҳуқуқ нор-маларини бузувчи харакати ёки харакатсизлиги; ҳуқуқбузар-ликнинг субъект бўйнига қўйилганлиги; халқаро ҳуқуқнинг бошқа субъекти ёки субъектлар гуруҳига зарар етказилган-лиги.

Давлатлар халқаро ҳуқуқ нормаларининг бузилишига ва зарар етишига олиб келган ўз харакатларини оқлаш учун ҳеч ҳандай миллий қонун ва ҳоидаларга мурожаат эта олмайди-лар. Шунингдек, халқаро ҳуқуқ нормаларини билмаслик ёки уларни тушунмай, нотўғри қўллаганлик важ бўла олмайди. Деярли барча халқаро ҳуқуқбузарликлар онгли равишда, бирор мақсад йўлида, айбли равишда содир этилади.

Халқаро ҳуқуқ субъекти халқаро-ҳуқуқий жавобгарлиги-нинг пайдо бўлишига олиб келувчи ҳуқуққа зид харакат ёки харакатсизлик давлат

органлари (давлат ҳокимияти ва бош^а-руви органлари тизимидаги ўрнидан *ца.тъ\ш* назар), давлат-нинг топшириғи билан ёки унинг номидан иш кўрувчи ҳоки-мият ваколатлари берилган мансабдор шахслар ва давлат номидан иш кўрувчи махсус давлат органлари томонидан содир этилиши мумкин. Давлат жавобгарлиги ўзи иштирок этган хал^аро шартнома нормаларига зид келувчи бирор қонун ёки бошқа норматив ҳужжатни ^абул ^илиши ёки аксинча, ўз халқаро мажбуриятларига кўра ^абул қилиши шарт бўлган ва содир бўлган хал^аро ҳуқу^қка зид ҳаракат ёки ходисанинг олдини олиши мумкин бўлган қонунни ^абул ^илмаслиги билан кучга киради.

Давлат жавобгарлиги ҳокимият органларининг ўз Еа^{ти}-даги аралашуви билан хал^аро ху^у^а зид ҳаракатнинг ол-дини олиб қолиш мумкин бўлган ҳолатлардаги ҳаракатсизли-ги о^ибатида ҳам келиб чга^ади.

Давлат жавобгарлиги хорижий давлат ёки унинг органла-ри томонидан бошқа бир давлат ҳудудида ёки унинг ҳудуди орқали содир этилган халқаро ҳуқуққа зид ҳаракатлар нати-жасида ҳам юзага келади. Бунда хорижий давлатнинг ҳара-катлари ўша давлатнинг кўз ўнгида ва розилиги билан амалга оширилган бўлса, ўша давлат ҳам хорижий давлатнинг халқаро ҳуқуқ^а зид ҳаракатлари иштирокчисига айланади. Лекин бун-дай ҳаракатлар ўша давлатга билдирилмасдан ва унинг рози-лигисиз амалга оширилган бўлса, у фа^ат ўз органларининг зийракликни йў^отиши натижасида хорижий давлат амалга оширган хуь^у^абузарликнинг олдини ололмаганлиги учун жа-вобгар бўлиши мумкин. Ўз ҳудудидан хорижий ҳарбий база-лар яратиш ёки ^уроллар ўрнатиш учун жой берган давлат-лар масаласи бош^ача хал этилади: уларнинг содир бўлиши мумкин бўлган барча хатарли оқибатлар учун жавобгарлиги биргина юридик факт - ҳарбий база ташкил этиш ёки ^урол жойлаштиришга рухсат билан кучга киради.

Давлатнинг хал^аро-ҳуқуқий жавобгарлиги ушбу давлат органи ёки

мансабдор шахсларининг ўз ваколатларини суиис-теъмол қилиши натижасида хорижий давлат ёки унинг юридик ва жисмоний шахсларига зарар етказилганида ҳам пайдо бўлади. Масалан, давлат очик денгиздаги нефть танкерининг халокатига алсжадор бўлса ва унинг кўрган чораларидан орти^ бўлиб ^ирғо^нинг нефт билан ифлосланиш хавфини олдини олиш, камайтириш ёки йў^отиш учун зарур чоралардан ор-тиб кетган тақдирда зарарни ^оплаши шарт¹.

Уруш қурбонларини химоя қилиш тўғрисидаги 1949 йил-ги Женева конвенциялари ва бошқа конвенцияларнинг уруш олиб бориш воситалари ва усулларини тартибга солувчи нор-маларининг бузилишига олиб келган ҳаракатлар учун жавоб-гарлик давлат органи, ҳарбий *қисм* ёки бўлинма мансуб бўлган давлатга юклатилади. Давлат амалдаги конвенция ва битим-ларда мустаҳкамланган уруш қонунлари ва одатларини ўзи-нинг барча давлат органлари, ҳарбий ^ўшинлари ва ҳарбий-лари томонидан ани^ бажарилишини таъминлаш учун барча қонунчилик, маъмурий ва боип^а чораларни кўриши шарт.

Хал^аро ҳуку^ субъектларининг халқаро-ҳукуь^ий жавоб-гарлиги нафақат халқаро ҳуқуқ нормалари ёки шартномавий мажбуриятларини бузганлик учун, балки хал^аро з^у^у^а зид бўлмаган ҳаракати зарарли оқибатларга олиб келиши нати-жасида ҳам юзага келади. Бундай ҳолат қўлланиши халқаро ҳуку^ билан та^иб^ланмаган ўта хавфли манба воситасида мод-дий зарар етказилганда вужудга келиши мумкин.

Хавфи кжори даражада бўлган манбаларга ядровий энер-гетик ^урилмалар (ЯЭҚ)га эга кемалар, коинотга учирилган фазовий объектлар киради. ЯЭҚга эга кемалар ўз фаолиятини *очиц* денгизда кемалар ^атнови эркинлиги доирасида олиб бо-радилар, фазовий объектлар эса, Давлатларнинг коинотни, шу жумладан Ой ва боип^а самовий жисмларни *тадициц* ^илиш ва улардан фойдаланиш тўғрисидаги 1967 йилги Шартномага мувофи^ учурилади.

Юқори даражали хавф-хатар туғдирувчи манбалардан фойдаланиш

масаласида давлатлар шартнома тартибида моддий зарарни [^]оплаш мажбуриятини унинг ҳуқуқбузарлик на-тижасида пайдо бўлувчи омил сифатида эмас, балки ўша зарарнинг етказилганлиги факти асосида тан олишга келишиб олганлар (айбсиз жавобгарлик).

Фазовий объектлар томонидан етказилган зарар учун хал-*царо* жавобгарлик тўғрисидаги 1972 йилги Конвенциянинг 2-моддасида айтилишича, учирувчи давлат «ўзининг фазовий объекти томонидан Ер юзасига ёки парвоздаги ҳаво кemasига етказган моддий зарарни қоплаш учун мутлаг[^] жавобгардир».

4. Халқаро ҳуқуқбузарлик тушунчаси.

Халқаро ҳуқуқбузарлик - бу халқаро ҳуқуқ субъектининг ҳаракати ва ҳаракатсизлиги бўлиб, унинг натижасида субъект халқаро ҳуқуқ нормалари ва ўзи билан боғлиқ халқаро мажбуриятларни бузади, халқаро ҳуқуқнинг бошқа субъектлари ёки бу субъектлар билан халқаро ҳамжамиятга моддий ёки номоддий характерга эга зиён келтиради. Бу ҳақиқат жавобгарлик халқаро ҳуқуқда субъектининг халқаро ҳуқуқга зид амалларни келтирган зарар ўртасида сабабий боғлиқ мавжуд бўлганда келиб чиқади¹.

Шундай ҳолатда, халқаро-ҳуқуқий жавобгарликни келтириб чиқарадиган халқаро ҳуқуқбузарликнинг таркибий унсурлари қуйидагилар ҳисобланади: субъектнинг халқаро ҳуқуқ нормаларини бузадиган ҳаракати ва ҳаракатсизлиги (қилмиш); халқаро ҳуқуқ субъектининг ҳуқуқбузарликни содир эта олиши; халқаро ҳуқуқ субъектининг бошқа халқаро ҳуқуқ субъекти ва субъектлар гуруҳига зарар ёки зиён етказиши. Халқаро ҳуқуқ нормаларини билмаслик ёки уни нотўғри ўқилганлик ёхуд таълим қилганликни рўқач ҳолатга йўл қўйилмайди. Деярли барча ҳуқуқбузарликлар ошқор тарз, ўйланган режа асосида ва айбли равишда амалга оширилади.

Халқаро ҳуқуқда барча халқаро ҳуқуқбузарликларни, уларнинг хавфлилик даражаси ва сжибатидан келиб чиққан ҳолда, унга катта гуруҳга ажратиш мумкин:

- а) халқаро жиноятлар;
- б) халқаро характерга эга бўлган жиноятлар;
- в) бошқа халқаро ҳуқуқбузарликлар (халқаро деликтлар).

Халқаро жиноят - бу хавфли халқаро ҳуқуқбузарлик бўлиб, давлатлар ва миллатларнинг муҳим ҳаётий манфаатларига, ҳаётий асосларига таъсир етказади, халқаро ҳуқуқнинг муҳим принциплари ва нормаларини қўпол равишда бузиши ва халқаро тинчлик ва хавфсизликка таҳдид солади ва зарар етказади.

БМТнинг Халқаро ҳуқуқ Комиссияси томонидан тайёрланган Давлатларнинг жавобгарлик тўғрисидаги Моддалар лойиҳасида халқаро ҳамжамиятнинг ҳаётий манфаатларини

минлашга асос бўладиган халъ^аро мажбуриятнинг давлатлар томонидан бузилиши натижада
вужудга келадиган хал^а-ро-хукуёрш қилмишга халқаро ҳамжамият олдидаги жиноят
^аралади ва халг^аро жиноятни ташкил этади.

Бундай хал^аро жиноятлар сирасига: агрессия, геноцид, апартеид, мустанлақач
харбий жиноятлар, инсониятга ^арши жиноятлар ва бошқалар киради.

Бундай жиноятлар хал^аро ҳамжамиятга алсжадор бўлга-ни сабабли, давлатлар БМТ Уст
асосан, уларнинг олди-ни олиш учун коллектив чоралар кўриш хуку^ига эгадирлар². *Хал
характерга эга бўлган жиноят - бу бир неча ёки барча давлатларнингманфаатларига та
циладиган, умумий халқаро хавф-хатар келтириб чиқарадиган қилмишидир. Хал
характерга эга бўлган жиноятлар Ё^аторига қуйи-дагилар киради: қулчилик ва ^уллар б
савдо ^илиш, ги-ёхвандлик моддалари ва психотроп воситаларни но^онуний ишлаб чи^ар
тар^атиш, хаво кемаларини нсжонуний эгал-лаб олиш, халқаро терроризм ва бош^алар.*

*Бошица халқаро хуқуцбузарликлар (халқаро деликтлар) -бу алоҳида давлатга ёки хал
хуқуц субъектларининг челанган доирасига зарар етказувчи хуқуцца зид хатти-
катлардир.* Бундай холларда жавобгарлик муносабати ху^у^бу-зар-давлат б
хуку^бузарликдан жабр кўрган давлатлар ўртасида пайдо бўлади, хуку^бузарлик давлат
ва мил-латларнинг мавжудлигига ва ^аётий асосларига зарар етказ-майди ва бу
ху^укбузарлик ю^орида кўрсатилган икки гуруҳга кирмайди.

Бундай хал^аро ху^укбузарликка дипломатик вакил-ларнинг фаолиятига к
^аратилган но^онуний харакат-ларга нисбатан давлат органларининг бепарволиги (хар
сизлиги), савдо мажбуриятларини бузиш ва шу кабилар ки-ради. Ху^укбузарликда ғар
ма^садлар ва ху^укқа зид з^аракат бўлмаса, бундай хуку^бузарлик хал^аро-хуку
жавобгарликни келтириб чиқармайди.

5. Халқаро ҳуқуқбузарлик турлари ва улар учун жавобгарлик асослари.

Халқаро жиноят деб, инсоният учун хавfli бўлган, шахс-ни ҳимоялаш, халқаро ҳамжамиятнинг муҳим ҳаётий манфа-атлари, тинчликни сақлаш учун асосий аҳамията бўлган халқаро ҳуқуқ норма ва принципларининг бузилишига айтилади. Бунда халқаро жиноятларни келтириб чиқарадиган, давлатларнинг жиноий сиёсатини амалга тўқиб келтирадиган мансабдор шахсларнинг қилмиши катта хавф туғдиради. Халқаро сиёсатнинг моддий жавобгарликка бундай жиноятларни келтириб чиқарувчи давлат раҳбарлари, мансабдор шахслар ва жиноий сиёсатнинг бошқача иштирокчилари ҳам тортилади¹.

Биринчи марта халқаро жиноятларнинг рўйхати 1945 йилги Халқаро харбий Трибунал (Нюрнберг трибунали)нинг Низомиди ва 1946 йилги Узоқ Шарқ бўйича Трибунал (Токио трибунали)нинг Низомиди келтирилган эди. Нюрнберг трибунали Низомининг 6-моддаси халқаро жиноятларни уч гуруҳга бўлади.

Тинчликка қарши жиноятлар - бу агрессив урушларни олиб бориш, келтириб чиқариш, тайёрлаш ва режалаштириш ёки халқаро шартномаларни, битимларни, келишувларни бузиш ҳолда уруш олиб бориш ёки умумий режада ёхуд фитнада иштирок этишидир. Объявон томондан «режалаштириш» «уруш-га тайёрланиш» тушунчасини қамраб олмайди.

Юқорида қайд этилганлар ўз вақтида қурол-аслаҳа ва харбий техникани ишлатиш ва сотиб олишда, фортификацион иншоотлар ва бошқа шу кабиларни қуриш иштирок этган Германия ва Япониянинг мансабдор шахсларини жавобгарликка келган эди. Урушни «келтириб чиқариш» тушунчасига урушгача ва уруш пайти фаолият қиради, яъни давлат раҳбарларининг ифвогар баёнотлари, чегараларни қўшиқларни тўплаш, қарши томонни қуролли тўқнашув келтириб чиқаришга уруш қуролли куч билан қатъий бостириб кириш ва бошқача шу кабилар қиради. «Умумий режада ёки фитнада иштирок этиш» тушунчаси давлатларнинг агрессив урушлар турли шакллардаги иштирокини билдиради. Шу-нинг учун уларнинг ҳаммаси т

жавобгарликка тортилиши лозим.

^Қарбий жиноятлар уруш қонунлари ва одатларини буз-ганда, яъни босиб олиш ҳудуддаги аҳоли қириб ташланган-да, қийноқца солинганда, гаровга олинганда, ўлдирилганда, умумий ёки хусусий мулк таланганда, харбий зарурат бўлма-ган ҳолда шахар ва қишлоқлар хеч қандай маъносиз вайрон қилинганда содир бўлади.

Инсониятга қарши жиноятлар - бу урушгача ёки уруш даврида тинч аҳолини ўлдириш, йўқ қилиш, қул қилиб со-тиш, сургун қилиш ва бошқа қатъий чораларни қўллаш ёхуд сиёсий, ирқий, диний сабабларга кўра, уларни таъқиб қилиш ёнки қатъий амалга оширилганидан ёки улар давлатларнинг ички ҳуқуқини бузиш ёки бузмаслигини қатъи назар, Трибу-нал юрисдикциясига кирадиган жиноятларни амалга ошириш-д

Ҳарбий жиноятлар ва инсониятга г^арши жиноятларнинг рўйхати У^урбонларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги 1949 йилги Женева конвенциялари ва 1948 йилги I Қўшимча прото-кол билан сезиларли тўлдирилди ва улар «жиддий ҳуь^у зарлик» деб таснифланди.

Инсониятга қарши жиноятлар ва ҳарбий жиноятларга узоқ-лик муддатини ^ўллама тўғрисидаги 1968 йилги Конвенцияда, инсониятга ^арши жиноятлар биринчи мар-хал^а-ро жиноятларнинг алоҳида гуруҳи сифатида ажратилган эди. Инсониятга қарши жиноятлар қаторига қуролли ҳужум ва оккупация натижасида аҳолини ҳа-чи^ариш, апартеид, геноцид сиёсатини олиб бориш оь^ибатида келиб чи^ад-ноинсоний ҳаракатлар киритилган эди. Апартеид жиноятининг олдини олиш ва у-жазолаш тўғрисидаги 1973 йилги Кон-венцияда апартеидга ўхшаш ир^ий сегрегац-ир^ий кам-ситиш з^ам жиноят деб ба^оланди.

1976 йили БМТнинг Хал^аро ҳу^у^ Комиссияси Давлат-ларнинг жавобгар-тўғрисидаги Моддалар лойиҳасини маъ-^уллади, унга кўра эгоцид, қулчили-колониал ҳукмрон-лик ҳам инсониятга ^арши жиноятлар ^аторига¹ киритилди. сабабли, айтиш мумкинки халқаро ҳуқу^нинг ривожла-ниши билан кўриб чи^и-жиноятлар сони ўсиб боради. Бунга 1991 йили Хал^аро ҳу^у^ Комиссияси томон-^абул қилин-ган Тинчлик ва инсоният хавфсизлигига қарши жиноятлар Код

лойихаси мисол бўла олади. Бу Кодекс лойихасида жиноятлар ва халъаро характер
жиноятлар бир-биридан фарланмайди. Шунинг учун унда умумэътироф этилган
ларга асосан, халъаро жиноятлар деб уйидагилар кўрсатиб ўтилади: агрессия, агре
тахдиди, бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашуш, колониал ҳукмронлик ва
эл ҳукмронлигининг бошъа шакллари, геноцид, апартеид, инсон хуқуқларини доими
оммавий равишда бузиш, алоҳида жиддий ҳарбий жиноятлар, атроф-мухитга ас
ва жид-дий зарар етказиш.

Юъорида кўрсатиб ўтилган жиноятларга жазонинг муар-рарлигини таъминлаш
халъаро жиноят хуқуқи нормалари қидирув, қамол ва жиноятчиларни б
(экстрадиция) қоидаларини тартибга солиб туради. 1946 йилдаёъ БМТ Бош Ассамбл
ўзининг махсус резолюциясида давлатларга «хар-бий жиноятчиларни қаерда жи
содир этган бўлса, ўша давлатга уларни жўнатиб, ўша давлат онунлари асосида ула
жавобгарликка тортиш учун барча чораларни кўриш ке-раклиги хаида» тавси
берган эди. Кейинчалик БМТнинг Инсон хуқуқлари бўйича Комиссияси ўзининг
сессиясида Инсониятга *қарши* жиноятлар ва ҳарбий жиноятларда айбдорбў
шахсларни анилаш, қамаш ва уларни ушлаб жазога тортиш бўйича хал
хамкорликнинг принциплари Лойиха-сини кўриб чивди ва маълулади. Бош Ассам
ўз резолю-циясида ана шундай тўизта принципни эълон илди¹.

Ана шундай иёсан янги халъаро жиноятлар бўлган гено-цид, апартеид, экоци
биоцид қабилар қандай жавобгар-лик белгиланишини кўриб чиамиз.

*Геноцид (таржимаси - уруғ, қабилани ўлдириш, қиргин қилиш) ирқий, мил
этник ёки диний белгиларига асосан бутун бир аҳоли гуруҳини жисмонан йўқ қили
билдиради.* Геноцидга мисол қилиб Германия, Чили, Жанубий Африка, Камбоджа
бошқа давлатларда тоталитар режим ҳукм сурган пайтдаги қиргинбаротл
келтириш мумкин. Бундай жиноятнинг объектив томони Геноциднинг олдини олиш
учун жазо тайинлаш тўғрисидаги 1948 йилги Конвенцияда уйидагича изоҳланган
«Хар андай миллий, ирқий, эт-ник ёки диний гуруҳларни исман ёки тўли йўқ
ния-тида амалга ошириладиган ҳаракатлар геноцид деб тушунилади». Сўнг ген

шакллари санаб ўтилади: шундай гуруҳ аъзоларини ўлдириш; уларга жиддий ёки тан жароҳати етказилишига сабаб бўлиш; қасддан шундай ҳаёт шароитлари яратиб назарда тутиб, кишиларни [^]исман ёки тўлиқ жис-моний йў[^] қилиш; шундай гуруҳ орасида болалар туғил-маслиги учун чоралар кўриш ва болаларни зўрлик билан [^]УРУХдан иккинчи бир гуруҳга ўтказиш. Бунда нафа[^]ат гено-цид, балки геноцид амалга ошириш учун фитна уюштириш, тўғридан-тўғри ва очи[^] равишда бу жиноятни амалга оширишга даъват [^]илиш, шунингдек, унда иштирок этиш ҳам жи жазога тортилишга асос бўлади.

Конвенцияда геноцидда айбланаётган шахсларга нисбатан универсал юрисдикция ўрнатилган.

Биринчидан, улар [^]аерда геноцидни амалга оширган бўлса-лар, ўша давлат ҳудуди ва бундай жиноятларни суд қилиш ҳуқуқига эга судлар томонидан судланиши керак.

Иккинчидан, аниқ бир ишни кўриб чиқиш учун тегишли юрисдикцияга эга Халқ жиноят Судлари тузилиши мумкин.

Апартеид (таржимаси, апархейд - алоҳида яшаш) ирқий камситишнинг келиш-шаклларида бири бўлиб, ирқига кўра давлат аҳолиси гуруҳининг, ҳуқуқлари бошқа аҳоли гуруҳларига нисбатан камситилади, улар сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқаролик ҳуқуқларидан маҳрум қилинадилар. Бир ирқнинг иккинчи бир ир[^] устидан ҳукмронлигини ўрнатиш ва ушлаб туриш ҳамда уларга доимий равишда зулм ўтказиш учун аҳоли махсус ажратилган жойлар (резервациялар)да са[^]ланади.

1973 йили БМТнинг Бош Ассамблеяси Апартеид жиноятининг олдини олиш ва жазолаш тўғрисидаги Конвенцияни [^]абул [^]илди, унга кўра апартеид хал[^]аро тинчлик ва ҳавф-сизликка таҳдид солувчи, хал[^]аро ҳу[^]у[^]а, инсониятга г[^]арши [^]аратилган жиноят деб тан олинди. Жанубий Африкадаги апар-теидга қарши [^]аратилган бу Конвенция яна кенгро[^] маъно-га эга, чунки бошқа давлатларда ҳам туб аҳолига ва миллий жиҳатдан кам бўлган аҳолига нисбатан ирқий камситишларга йўл [^]ўйилмоқда.

Бундай жиноятнинг субъектлари бўлиб, [^]аерда ва қандай сабабга кўра сўраш этилганидан [^]атъи назар, давлат вакил-лари, ташкилотлар, ташкилот аъзолар

жисмоний шахс-лар ҳисобланади. Ижрочилардан таш^ари, апартеид актлари-ни ам
оширишда ҳамкорлик ^илган ёки қўллаб-қувватла-ган ва бевосита ёрдам бе
шахслар ҳамда ташкилотчилар ҳам жазога тортилади. Бундай жиноятларга нисбатан
уни-версал юрисдикция ўрнатилган. Айбдорлар Конвенция ишти-рокчиси бўлган би
бир давлатнинг судига жалб этилиши мумкин. Зарур холда жиноятчи бирор-бир дав
берилиши мумкин, чунки апартеид сиёсий жиноят ҳисобланмайди. Шу-нинг
жиноятчиларни бирон-бир давлатга ушлаб бериш -экстрадиция, ўша давлатнинг ми
^онунчилиги ёки хал^аро шартномалар асосида амалга оширилади¹. Конвенцияда
латлар розилик берган та^дирда хал^аро жиноят трибунали-ни ташкил
имконияти назарда тутилган.

Экоцид (таржимаси - уй, турар жойни йўқ қилиш) халқа-ро ҳарбий жиноят б
табий аτροφ-муҳитга цивилизация учун ижтимоий хавфли тажовуз қили
билдиради. Унинг таркибий қисми сифатида ҳарбий экоцид, яъни урушда душ-мандан ха
устунликка эришиш ва ғалабани таъминлаш учун табиий муҳит шарт-шароитлар
мажбурий фойдала-ниш ҳисобланади. Бунда ^уйидагиларнинг фаргрши билиш керак:

а) геофизик урушлар - ўз фойдасига вул^онларни, зилзилаларни мажбурий ра
ча^ириш, озон ^атламини вайрон ^илиш, абадий музликларга таъсир ўткази
бош^ачашаклда Ер шари тузилиши ёки таркибини сунъий ўзгартириб, урушда ғ
қозониш;

б) метеорологик урушлар - техник ва бошқа воситаларёрдамида бўрон, довул, цу
мома^алдироқ, кўчкиларни вужудга келтириш, ^ор, ёмғир ёғдириш ва
мақсадларда бош^а усуллар билан и^лимни ўзгартириш;

в) оммавий қирғин қуроллари (ОЦЦ) ва бошқа тақиқланган қуроллар - ядро қу
радиациявий, бактериологик, захарли, ёндирувчи, инфраовозли, радиочастотал
шукабилардан фойдаланиш.

Инсоният хавфсизлиги ва тинчликка *қарши* жиноятлар Кодекси лойихасида бу жино
«олдиндан ўйлаб ва аτροφ-муҳитга жиддий зарар» етказадиган жиноят деб аталади, (с
табиий аτροφ-муҳитта *узоқ* ва^т ва жиддий зарар етказишга ^асд ^илинганлиги тушунилад

моддага берилган шарҳда атроф-мухитни химоя қилиш инсоният учун катта аҳамиятга эга бўлиши, шунинг учун цивилизациянинг асосий манфаатларига жиддий эътибордан ўтказиб, шунинг билан боғлиқдир. Экоциднинг халқаро ҳавфи шундаки, унинг оқибатлари чегара билмайди, бир давлатнинг экологик мувозанати бузилиши ундан анча узоқда бўлган бошқа бир давлатнинг атроф-мухитига ҳам таъсир кўрсатади.

Шундай қилиб, экоцид инсонни ўраб турган табиий атроф-мухитни тузатиб бўлмаган даражага олиб келиш билан боғлиқдир. Экоциднинг халқаро ҳавфи шундаки, унинг оқибатлари чегара билмайди, бир давлатнинг экологик мувозанати бузилиши ундан анча узоқда бўлган бошқа бир давлатнинг атроф-мухитига ҳам таъсир кўрсатади.

Биоцид (таржимаси - ҳаётни тугатиш) халқаро жинойят сифатида экоциддан охирироқ беш йил ичида ажралиб чиқди. Биоциднинг экоциддан фарқи шундаки, у фақат инсониятнинг ҳаётини қаратишга қаратилган бўлади ва табиий атроф-мухитга таъсир этмайди. Унинг манбаи агро-муҳит ва қурулган тўқнашувлар ҳисобланади ва шу жараёнда ушбу жинойят амалга оширилади. Тинчлик даврида биоцид амалга оширилмайди.

Кенг маънода биоцид сўзи ўроқли моҳароларда ғалаба қозониш ва душман устидан ҳақдорликка эришиш учун оммавий ғирғин ўроқлари ёрдамида биосферани, тирик организмларни, тирик табиатни, кишиларни ва бошқа тирик организмларни олдиндан ўйин-кўйин ҳолда, маҳсадли ва оммавий равишда ғирғин қилишни англатади. Биоцидни амалга оширишнинг восита ва ўроқлари. ғуйидагилар:

- халқаро ҳуқуқ билан ҳозиргача тағйинланмаган, ғарбийтехника ва ўроқ, моҳароларнинг бойликларни сағлаб, фақат инсонни йўқ қилишга ғаратилган нейтрон ўроқ;

- 1972 йилги Конвенцияга асосан тағйинланган ва ўрнатилган тартибда йўқ қилишга қаратилган бактериологик (биологик) ва токсинли ўроқлар;

- 1925 йилги Протокол билан тағйинланган, кишиларни йўқ қилишга мўлжалланган бўғи газлар ва бошқа шу кабигазлар;

- кимёвий ўроқлар, яъни ғўроқли моҳарода душманнинг тирик кучини йўқ қилишга қаратилган ўқ-дори ва кимёвий ўрилмалар. Бу қуруллар Кимёвий ўроқларни яратишга қаратилган ғўлаб чиғиш, тўплаш ва қўллашни тағйинлаш ва уни йўқ қилишга қаратилган Конвенция билан тағйинланган. 1993 йили бу Конвенцияни Парижда 154та давлат имзолади.

Ҳарбий мутахассисларга уруш олиб боришнинг яна шундай воситалари маълумки

бруцелла вакцинаси билан тўлдирилган бомбалар, снарядлар ва ракеталар душман худудига портлатилганда, фа^ат тирик мавжудотга таъсир этиб, мод-дий бойликлар ва табиий а^молларнинг мухитга ўз таъсирини ўтказмайди. Кўпгина давлатларнинг ҳарбий идоралари психологик таъсирни ўрганиш ва таъсирни ўзлаштиришнинг а^уруллари ишлаб чиқишни фаоллаштиримо^да, бундай а^урул-ларнинг айрим таркибий а^исмлари ва таъсир кўрсатиши кишиларнинг руз^иятига таъсир этиб, руҳий касалликлар келтириб чи^аради.

6. Халқаро-ҳуқуқий жавобгарлик турлари ва шакллари.

Давлатларнинг халқаро-ҳуқуқий жавобгарлиги турлари иккита: сиёсий ва моддий.

Сиёсий жавобгарлик учун одатда ҳуқуқбузар давлатга нисбатан мажбурлов чоралари қўлланади ва моддий жавобгарлик билан уйғунлашиб кетади. Сиёсий жавобгарликнинг энг кенг тарқалган шакли санкциялардир.

Санкциялар - бу ҳуқуқбузар давлатга нисбатан қўллана-диган чоралардир. Улар халқаро ташкилотлар (универсал ва минтақавий), бир гуруҳ давлатлар ёки алоҳида давлат томо-нидан қўлланиши мумкин. Санкцияларнинг аъжми ва турлари жиноятнинг оғирлиги даражасига боғлиқ. Масалан, агрессор давлатга нисбатан қуйидаги мажбурлов чораларини қўллаш мумкин: суверенитетини вақтинча чеклаб қўйиш; ҳудудининг бир қисмини ажратиб олиш; урушдан кейинги оккупация; ҳарбий кучлардан мазҳум қилиш ва қуроли кучлар таркибини қисқартириш ёки уларга эга бўлишни тақиқлаш; агрес-сор давлатнинг тинчлик ва инсониятга қарши ҳарбий жиноят-ларни содир этганликда айбдор жисмоний шахсларни одил судловга тортиш бўйича юрисдикциясини чеклаб қўйиш ва бош-қалар.

Халқаро тинчлик ва хавфсизликка таҳдид солганлик учун санкциялар ва уларни қўллаш тартиби БМТ Уставининг 39, 41 ва 42-моддаларида назарда тутилган.

Санкциялар мажбурлашнинг шакли сифатида фақатгина оғир халқаро жиноят содир этилган ҳолда қўлланилади. Улар-ни бош-қаларда қўллаш тўғри бўлмайди, чунки, аслида санкциялар халқаро ҳуқуққа зид ҳаракатларни қасддан содир

этанлик ёки қасддан зарар етказганликка қарши жавобдир. Иккинчи жаҳон урушидан сўнг агрессор давлатларга нисба-тан сиёсий ва моддий

жавобгарликнинг алоҳида турлари ^ўлланган. Масалан, Германия буткул таслим бўлганидан кей-ин, 1945 йил 5 июнь Декларациясига мувофиқ, иттифо^дош давлатлар олий хркимият вазифасини ўз зиммаларига олиб, уни қуролсизлантирдилар ва ва^тинчалик ^уролли кучларга эга бўлишни тақи^ладилар, нацист ташкилотларини тугатди-лар ва келажақда фаолият юритишини тақиқладилар. Герма-нияда оккупацион тартиб ўрнатилди.

Моддий (иқтисодий) жавобгарлик давлат томонидан мод-дий зарар етказишга олиб келувчи хал^аро мажбуриятнинг бузилиши билан вужудга келади. У репарация, реституция ва субституция шаклларида ифодаланиши мумкин.

Репарация - бу моддий зарарни пул ифодасида, товар ва хизматкўринишларида цоплашдир. Репарацияларнинг ^ажми ва тури одатда хал^аро шартномалар асосида белгиланади. Репарация суммаси одатда уруш туфайли етказилган зарар ҳажмидан анча кам бўлади. 1945 йилги Ялта (Қрим) конфе-ренциясининг ^арорига кўра Германиядан олинадиган репара-ция 20 млрд. долларни ташкил этган.

Реституция - бу урушаётган давлат томонидан халцаро ҳуцууца зид равишда тортиб олинган ва рациб ҳудудидан олиб чициб кетилган мулкни ўз аслида қайтариш. Масалан, итти-фоқдош давлатлар ва Италия ўртасидаги 1947 йил 10 фев-ралдаги Сулх битимининг 75-моддасига кўра, Италия «мум-кин қадар ^ис^а муддатда Бирлашган Миллатларнинг хар қандай худудидан олиб кетилган мулкни» ^айтариш мажбури-ятини ўз бўйнига олган.

Уруш харакатлари билан боғли^ бўлмаган ҳолда, тинчлик даврида хал^аро ху^у^қа зид равишда олиб ^ўйилган ёки ушлаб турилган мулкни қайтариш ҳам реституция объекти бўлиши мумкин.

Реституциянинг бир кўриниши субституциядир. У халца-ро ҳуцууца зид равишда йўц цилинган ёки зарар етказилгая мулк, бино, транспорт

воситаси, санъат асарлари, хусусий мулк ва шу кабиларни алмаштириш ёки ўрнини ўзлашдан иборат.

Сиёсий жавобгарлик турларига халқаро ташкилотга аъзо-лигидан келиб чиқадиган ҳуқуқ ва имтиёзларини тўхтатиб қўйиш (овоз бериш, асосий органларда вакилга эга бўлиш, ёрдам ва хизматдан фойдаланиш ҳуқуқларидан маҳрум қилиш) ва сўнги чора сифатида - ташкилотга аъзоликдан чиқариш кабилар киради.

Халқаро деликтлар (масалан, дипломатик одобни бузиш, носамимий акт, хорижликлар тартибини бузиш кабилар) учун давлатга нисбатан реторсия, репрессалия, сатисфакция, ресто-рация каби сиёсий жавобгарлик шакллари ўқланиши мумкин. *Реторсия деб, бир давлат томонидан бошқа бир давлатга нисбатан унинг манфаатларига зиён етказгани учун халқаро ҳуқуққа мос мажбурият чораларини ўқлашга айтилади.* Реторсия ўзга давлатнинг муайян нодўстона ҳаракатларига қарши бузилган ҳуқуқларни тиклашга йўналтирилган аниқ бир давлатнинг жавоби бўлиши ҳам мумкин.

Реторсияга нодўстона актни содир этган давлатдан элчи-ни чақириб олиш, мамлакатга киришни тақиқлаш ёки делегатлар ташрифини бекор қилиш кабилар киради.

Репрессалия (ҳарбий бўлмаган) - бу бир давлатнинг иккинчи давлатга нисбатан ўқлашга ҳақли мажбурият ҳаракатларидир. Репрессалия бир давлат томонидан иккинчи бир давлатнинг ҳуқуққа зид ҳаракатларига қарши бузилган ҲУҚУҚларни тиклаш мақсадида ўқланади. У етказилган зарар билан мос қилиши ва мажбурият ўқитиладиган даражада бўлиши лозим.

Репрессалиялар иқтисодий муносабатлар, темир йўл, ден-гиз, хаво, почта, радио ва бошқа алоқа турларининг тўлиқ ёки қисман узилиши ҳамда дипломатик, савдо ва бошқа алоқаларнинг узилиши, товар ва хом

ашёни ху^укбузар давлат худудидан олиб чиқишга эмбарго ^ўйиш шаклларида ифода- ланиши мумкин.

Қони^иш ҳосил ^илинганч репрессалиялар тугатилиши ке-рак. Ҳозирги замон халқаро ^у^у^и низо ва келишмовчилик-ларни хал этиш учун ^уролли репрессалиялар қўллашни ман қилади (БМТ Устави 2-модда 3-банди).

Сатисфакция (қониқиш) - бу ҳуцуцбузар давлат томони-дан жабрланувчи давлатга унинг шаъни ва гурурига етказган.

РАСмий тарзда афсусланиш ёки таъзим қилиш; кечирим сўраш; келгусида бу каби халқаро ху^у^а зид ҳаракатларнинг со-дир этилмаслигига ишонтириш; тегишли тантанали вазиятда жабрланувчи давлат байроғига иззат-хурмат кўрсатиш ёки унинг мадхиясини ижро этиш ва бош^а йўллар билан ифода-ланиши мумкин.

Амалиётда ресторация деб номланувчи жавобгарлик шак-ли ҳам учрайди. У ҳуцуцбузар давлат томонидан бирор-бир моддий объектнинг аввалги ҳолатининг тикланишини назарда тутади (масалан, унинг айби билан ифлосланган сувнинг ав-валги сифатини тиклаш каби).

Халқаро ташкилотлар жавобгарлиги уларнинг уқу^ субъектлигига асосланади ва бевосита ундан келиб чи^ади. Хал^аро ташкилотлар жавобгарлиги кўлами ва чегаралари улардаги ху^уқий субъектлик ^обилиятининг кўлами ва унинг табиатига боғли^.

Ҳозирги кунда ^атор шартномаларда халқаро ташкилот-ларнинг жавобгарлиги тўғрисидаги ҳолатлар ўз ифодасини топган. Масалан, БМТ Уставининг 57-моддаси 1-банди ихти-сослашган муассасаларнинг тегишли сохалардаги (и^тисодий, ижтимоий, маданий ва бош^а) жавобгарлигини назарда тута-ди. Космос тўғрисидаги 1967 йилги Шартномага мувофи^, хал-^аро ташкилот фазода тегишли фаолиятни амалга ошираёт-ган бўлса, у

мазкур шартнома [^]оидаларини бажаришга маж-бурдир (VI модда). Фазовий объектлар томонидан етказилган зарар учун халқаро жавобгарлик тўғрисидаги 1972 йилги Кон-венциянинг V ва XII моддаларига асосан, фазовий объектни учирувчи ёки учирини ташкиллаштирувчи ташкилот ўша объект томонидан етказилган ҳар қандай зарар учун жавоб-гар бўлади. Уни ташкиллаштиришда иштирок этган давлат-лар ҳам жавобгар бўладилар.

Халқаро ташкилот ёки унинг органи томонидан хал[^]аро ^xУҚУҚ нормалари ёки ташкилотнинг ички юридик нормалари ёхуд давлатнинг ички ху[^]уқи бузилишидан қатъий назар, ташкилот жавобгарлиги ху[^]уқбузарлик содир этилиши билан пайдо бўлади.

Хал[^]аро ташкилотлар халқаро оммавий ва хал[^]аро хусу-сий ҳуку[^] бўйича жавобгарлик субъектига айланишлари мум-кин. Халқаро ташкилотга жавобгарликни юклаш учун унинг айби бўлиши ва хал[^]аро-ху[^]уқий нормаларда назарда тутил-ган мажбуриятни бузганлик ҳолати бўлиши керак.

Халқаро ташкилотларга ҳам сиёсий, ҳам моддий жавоб-гарликни юклаш мумкин. Масалан, сиёсий жавобгарлик таш-килот бирор давлатнинг суверен ҳуку[^]ларини камситувчи ёки унинг суверенитетини бузувчи [^]арор ь[^]абул [^]илганда; давлат билан ташкилот [^]ароргохи мақоми тўғрисидаги шартнома ёки халқаро ху[^]у[^]нинг боип[^]а субъектлари билан ҳамкорлик тўғри-сидаги шартномаларни бузганда пайдо бўлади.

Халқаро ташкилотнинг моддий жавобгарлиги бирор фао-лият, масалан, фазодаги фаолият натижасида зарар етказил-ганда, халқаро мажбуриятлар бажарилмаганда; хавфи юқори бўлган манбалар (масалан, автомобил, кема кабилар) орқали зарар келтирилганда; контрактлар бузилганда; санитария нормаларига риоя [^]илинмаганда келиб чи[^]иши мумкин. Лекин бунда давлатларга нисбатан қўлланувчи жавобгарлик шакл-ларини хал[^]аро

ташкilotларга шунчаки кўчириб қўйиш мумкин эмас¹; улар ўзига хос хусусиятларга эга: сиёсий ва мод-дий жавобгарликнинг муайян шакллари ривожланмаган; мод-дий жавобгарлик пайдо бўлганда хал^аро ташкilot билан бир ^аторда, ўша ташкilotга аъзо-давлатлар з^ам жавобгар бўладилар.

Халқаро ташкilot ўз қароргоҳи жойлашган давлат қонун-чилигини бузганлиги учун жавобгарликка тортилиши мумкин. Кўпчилик давлатлар ҳукуматлари хал^аро ташкilotлар ва уларнинг хизматчилари маъ^оми тўғрисидаги қонун ҳужжат-ларини ^абул қилганлар ва уларни бузган ташкilotлар мод-дий жавобгарликка тортилишлари мумкин.

Хал^аро ташкilot ўз ижроия органлари ва ходимлари-нинг ҳуқуққа зид ҳаракатлари учун жавобгар бўлади. Маса-лан, 1965-1967 йилларда БМТ Бельгия, Греция, Италия,

Люксембург ва Швейцария билан БМТнинг Конгодаги ҳарбий кучлари операциялари натижасида ушбу давлат фу^аролари ва уларнинг мулкига етказилган зарарни қоплаш тўғрисида битим тузилди.

Халқаро жинойят содир этган жисмоний шахслар (давлат фуқаролари, халқаро ташкilotлар вакиллари ва бошқалар) шу жинойтлари учун бериладиган жазони назарда тутувчи амалдаги халқаро битимларга мувофиқ халқаро жинойий жа-вобгарликка тортилишлари мумкин.

Жисмоний шахсларнинг халқаро жинойят (агрессия, коло-ниализм, ир^чилик, геноцид ва бош^.) учун жавобгарлиги шахснинг жинойий хатти-ҳаракатлари давлатнинг жинойий фа-олияти билан боғли^ бўлган та^дирда пайдо бўлади.

Жисмоний шахсларнинг жинойий жавобгарлиги хал^аро характерга эга бўлган жинойятларга (^аро^чилик, пул белгила-рини ^албакилаштириш, самолётларни олиб қочиш ва бош^а-лар) нисбатан ҳам жорий этилади. Мазкур жинойятлар учун жисмоний шахслар, кўпинча жинойий гуруҳлар,

давлатдан муста[^]ил равишда жавобгар бўладилар. Мансабдор шахслар ёки органларнинг бундай жиноятлардаги иштироки оғирлаш-тирувчи ҳолат ҳисобланади.

Хал[^]аро жиноят субъекти бўлган жисмоний шахслар ора-сида бош жиноятчилар алоҳида ўрин тутди. Уларнинг [^]ато-рига давлат ва ҳукумат раҳбарлари, вазирлик ва муассаса раҳбарлари, олий харбий [^]ўмондонлик кабилар кириши мумкин. Бу каби жиноятчиларнинг рўйхати содир этилган жиноятнинг оғирлиги ёки кўламини эътиборга олган ҳолда белги-ланади.

Бош жиноятчилардан таш[^]ари, хал[^]аро жиноий жавоб-гарликка жиноий буйру[^]ларни берган ёки ижро этган шахслар ва шу билан бир қаторда ўз ташаббуси билан жиноятни содир этган шахслар ҳам тортилиши мумкин¹.

Нюрнберг Хал[^]аро харбий Трибунали Низомида ва мазкур Трибуналнинг Ҳуқмида баён қилинган хал[^]аро ҳу[^]у[^] прин-циплари БМТ Бош Ассамблеяси томонидан 1946 йил 11 декабр-даги Резолюция билан тасдиқланган ҳамда Тинчлик ва инсониятга [^]арши жиноятлар Кодекси лойиҳасини ишлаб чиқиш-да асос бўлиб хизмат қилган.

Халқаро жиноят содир этган жисмоний шахсларни жазолаш ҳуқуқи ва мажбурияти одатда жиноят [^]айси давлат ҳудудида содир этилган бўлса, ўша давлатга тегишли бўлади. Бу ҳақда Гитлерчиларнинг содир этган ёвузликлари учун жавоб-гарлиги тўғрисидаги 1943 йилги Декларацияда, Бош харбий жиноятчиларни суд тартибида таъ[^]иб этиш ва жазолаш тўғрисидаги 1945 йилги Европа мамлакатлари битими, Геноцид жиноятининг олдини олиш ва жазолаш тўғрисидаги 1948 йил-ги Конвенциянинг VI моддасида қайд этилган.

Бир [^]атор хал[^]аро ҳужжатлар халқаро характерга эга бўлган жиноятларни содир этган шахсларни ҳар қандай давлат томонидан ўз ички ҳуқу[^]ига асосан жазолай олишини на-зарда тутди.

Баъзан ҳудудида жиноят содир этилган давлат юрисдик-цияси махсус

ташқил этилган хал^аро жиноят суди юрисдик-цияси билан тўлдирилади. Геноцидни содир этишда айбланувчи шахслар, дейилади Геноцид жиноятини олдини олиш ва жа-золаш тўғрисидаги Конвенциянинг VI моддасида, агар ушбу Конвенция қатнашчилари мазкур суднинг юрисдикциясини тан олсалар, хал^аро жиноят суди томонидан судланишлари мум-кин. Айнан шундай ҳолат Аппартеид жиноятининг олдини ва олиш ва жазолаш тўғрисидаги 1973 йилги Конвенциянинг V моддасида ҳам мустахкамланган.

Манфаатдор давлатлар томонидан жиноий ёки бош^а тур-даги жавобгарликка тортилувчи шахсларни топшириш (экст-радиция) бевосита махсус битимни имзолаш орқали ёки аввал тузилган битимлар, шу жумладан ху^уқий ёрдам кўрсатиш тўғрисидаги битим доирасида амалга оширилади.

Жисмоний шахсларнинг хал^аро жиноят содир этганлиги учун халқаро жиноий жавобгарлиги хал^аро ху^уқнинг энг муҳим нормаларини (агрессив урушларни таъ^и^лаш ва харбий жиноятчиларни жазолаш, хал^аро характерга эга бўлган жиноятларга қарши курашиш ва шу жиноятларни содир этиш-да айбдорларни жазолаш ва бошқалар) самарали таъминлаш-га кўмак берувчи ҳозирги замон хал^аро ху^у^ининг институ-ти сифатида умумэътироф этилган.

Ҳозирги кунда жиддий хал^аро ху^уқбузарликларни со-дир этганлиги учун жавобгар шахсларни таъқиб қилувчи икки турдаги хал^аро жиноий суд фаолият кўрсатао^да. Булар 1993-1994 йилларда ташқил этилган соби^ Югославия ва Руанда учун халқаро трибуналлардир. Бундан ташқари, 1998 йилда Италия (Рим)да Хал^аро жиноят суди Статути ^абул қилин-ган бўлиб, у 2002 йилнинг июлида 62 давлат томонидан рати-фикация ^илинган кучга кирди.

7. Инсоният ва тинчликка қарши қаратилган жиноятлар у жисмоний шахсларнинг халқаро жиноий жавобгарлиги.

Инсониятга қарши жиноятлар - бу урушгача ёки уруш даврида тинч аҳолини ўлдириш, йўқ қилиш, қул қилиб со-тиш, сургун қилиш ва бошқа қатъий чораларни қўллаш ёхуд сиёсий, ирқий, диний сабабларга кўра, уларни таъқиб қилиш ёки қатъий қарорларни амалга оширилганидан ёки улар давлатларнинг ички ҳуқуқини бузиш ёки бузмасликни қатъий назар, Трибунал юрисдикциясига қарадиган жиноятларни амалга ошириш-д

Ҳарбий жиноятлар ва инсониятга қарши жиноятларнинг рўйхати Умумий қонуннинг 10-моддасида келтирилган. 1948 йилги Ҳарбий жиноятларнинг Ҳалқаро қонунлари ва 1949 йилги I Қўшимча прото-кол билан сезиларли тўлдирилди ва улар «жиддий хуш ёмонлик» деб таснифланди.

Инсониятга қарши жиноятлар ва ҳарбий жиноятларга узоқ-лик муддатини ўқламоқчи бўлиш тўғрисидаги 1968 йилги Конвенцияда, инсониятга қарши жиноятлар биринчи маротабада халқаро жиноятларнинг алоҳида гуруҳи сифатида ажратилган эди. Инсониятга қарши жиноятлар қаторига қуролли ҳужум ва оккупация натижасида аҳолини ҳаётдан ҳалок қилиш, апартеид, геноцид сиёсатини олиб бориш оғибатида келиб чиқадиган инсоний ҳаракатлар киритилган эди. Апартеид жиноятининг олдини олиш ва унинг жазолаш тўғрисидаги 1973 йилги Конвенцияда апартеидга ўхшаш ирқий сегрегацияни йўқ қилиш кам-ситиш зўам жиноят деб баъолади.

1976 йили БМТнинг Халқаро ҳуқуқ Комиссияси Давлатларнинг жавобгарлигини тўғрисидаги Моддалар лойиҳасини маъқуллади, унга кўра эгоцид, қулчилиқ, колониял ҳукмронлик ҳам инсониятга қарши жиноятлар қаторига¹ киритилди. Бу сабабли, айтиш мумкинки халқаро ҳуқуқнинг ривожланиши билан кўриб чиқилган жиноятлар сони ўсиб боради. Бунга 1991 йили Халқаро ҳуқуқ Комиссияси томон

Абул қилинган Тинчлик ва инсоният хавфсизлигига қарши жиноятлар Кодекс лойиҳаси мисол бўла олади. Бу Кодекс лойиҳасида жиноятлар ва халқаро характерли жиноятлар бир-биридан фарқланмайди. Шунинг учун унда умумэтироф этилган жиноятларга асосан, халқаро жиноятлар деб ҳувидагилар кўрсатиб ўтилади: агрессия, агресси тахдиди, бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашуш, колониал ҳукмронлик ва эл ҳукмронлигининг бошқа шакллари, геноцид, апартеид, инсон ҳуқуқларини доимий равишда бузиш, алоҳида жиддий ҳарбий жиноятлар, атроф-муҳитга асосан ва жиддий зарар етказиш.

Юқорида кўрсатиб ўтилган жиноятларга жазонинг муқаррарлигини таъминлаш халқаро жиноят ҳуқуқи нормалари қидирув, қамол ва жиноятчиларни босқинчилик (экстрадиция) қоидаларини тартибга солиб туради. 1946 йилдаёқ БМТ Бош Ассамблеяси ўзининг махсус резолюциясида давлатларга «ҳарбий жиноятчиларни қаерда жинсий содир этган бўлса, ўша давлатга уларни жўнатиб, ўша давлат ҳонунлари асосида уларга жавобгарликка тортиш учун барча чораларни кўриш ке-раклиги ҳақида» тавсия берган эди. Кейинчалик БМТнинг Инсон ҳуқуқлари бўйича Комиссияси ўзининг сессиясида Инсониятга қарши жиноятлар ва ҳарбий жиноятларда айбдор бўлган шахсларни аниқлаш, қамаш ва уларни ушлаб жазога тортиш бўйича халқаро ҳамкорликнинг принциплари Лойиҳасини кўриб чивди ва маълумлади. Бош Ассамблея ўз резолюциясида ана шундай тўғрисида принципни эълон қилди¹.

Ана шундай ҳиссан янги халқаро жиноятлар бўлган геноцид, апартеид, экоцид ва биоцид қандай жавобгарлик белгиланишини кўриб чиқамиз.

Геноцид (таржимаси - уруғ, қабилани ўлдирюш, қиргин қилиш) ирқий, миллий, этник ёки диний белгиларига асосан бутун бир аҳоли гуруҳини жисмонан йўқ қилиш билдиради. Геноцидга мисол қилиб Германия, Чили, Жанубий Африка, Камбоджа ва бошқа давлатларда тоталитар режим ҳукм сурган пайтдаги қиргинбаротлик келтириш мумкин. Бундай жиноятнинг объектив томони Геноциднинг олдини олиш учун жазо тайинлаш тўғрисидаги 1948 йилги Конвенцияда ҳувидагича изоҳланган. «Ҳар қандай миллий, ирқий, этник ёки диний гуруҳларни ҳисман ёки тўлиқ йўқ қилиш

ния-тида амалга ошириладиган харакатлар геноцид деб тушуни-лади». Сўнг ген шакллари санаб ўтилади: шундай гурух аъзоларини ўлдириш; уларга жиддий ёки тан жарохати етказилишига сабаб бўлиш; қасддан шундай хаёт шароитлари яратиб назарда тутиб, кишиларни [^]исман ёки тўлиқ жис-моний йў[^] қилиш; шундай гуру орасида болалар туғил-маслиги учун чоралар кўриш ва болаларни зўрлик билан «УРУХдан иккинчи бир гурухга ўтказиш. Бунда нафа[^]ат гено-цид, балки геноцид амалга ошириш учун фитна уюштириш, тўғридан-тўғри ва очи[^] равишда бу жиноятни амалга оширишга даъват [^]илиш, шунингдек, унда иштирок этиш ҳам жи жазога тортилишга асос бўлади.

Конвенцияда геноцидда айбланаётган шахсларга нисбатан универсал юрисдикция ўрнатилган.

Биринчидан, улар [^]аерда геноцидни амалга оширган бўлса-лар, ўша давлат худуди ва бундай жиноятларни суд қилиш ҳуқуқига эга судлар томонидан судланиши керак.

Иккинчидан, аниқ бир ишни кўриб чиқиш учун тегишли юрисдикцияга эга Халқ жиноят Судлари тузилиши мумкин.

Апартеид (таржимаси, апархейд - алоҳида яшаи) ирқий камситишнинг келиш-шаклларида бири бўлиб, ирқига кўра давлат аҳолиси гуруҳининг, ҳуқуқлари бо аҳоли гуруҳла-рига нисбатан камситилади, улар сиёсий, ижтимоий-иқтисо-диқ ҳуқуқаролик ҳуқуқларида маҳрум қилинадилар. Бир ирқнинг иккинчи бир ир[^] уст хукмронлигини ўрнатиш ва ушлаб туриш ҳамда уларга доимий равишда зулм ўтқ учун аҳоли махсус ажратилган жойлар (резервациялар)да са[^]ланади.

1973 йили БМТнинг Бош Ассамблеяси Апартеид жиноят-тининг олдини олиш ва жазолаш тўғрисидаги Конвенцияни [^]абул [^]илди, унга кўра апартеид хал[^]аро тинчлик хавф-сизликка таҳдид солувчи, хал[^]аро ҳу[^]у[^]а, инсониятга г[^]арши [^]аратилган жи деб тан олинди. Жанубий Африкадаги апар-теидга қарши [^]аратилган бу Конвенция я кенгро[^] маъно-га эга, чунки бошқа давлатларда ҳам туб аҳолига ва миллий жиқа кам бўлган аҳолига нисбатан ирқий камситишларга йўл [^]ўйилмоқда.

Бундай жиноятнинг субъектлари бўлиб, [^]аерда ва қандай сабабга кўра с

этилганидан [^]атъи назар, давлат вакил-лари, ташкилотлар, ташкилот аъзолар жисмоний шахс-лар ҳисобланади. Ижрочилардан таш[^]ари, апартеид актлари-ни ам оширишда ҳамкорлик [^]илган ёки қўллаб-қувватла-ган ва бевосита ёрдам бешахслар ҳамда ташкилотчилар ҳам жазога тортилади. Бундай жиноятларга нисбатан уни-версал юрисдикция ўрнатилган. Айбдорлар Конвенция ишти-рокчиси бўлган бир давлатнинг судига жалб этилиши мумкин. Зарур холда жиноятчи бирор-бир дав берилиши мумкин, чунки апартеид сиёсий жиноят ҳисобланмайди. Шу-нинг жиноятчиларни бирон-бир давлатга ушлаб бериш -экстрадиция, ўша давлатнинг ми [^]онунчилиги ёки хал[^]аро шартномалар асосида амалга оширилади¹. Конвенцияда латлар розилик берган та[^]дирда хал[^]аро жиноят трибунали-ни ташкил имконияти назарда тутилган.

Экоцид (таржимаси - уй, турар жойни йўқ қилиш) халқа-ро ҳарбий жиноят б табиий атроф-мухитга цивилизация учун ижтимоий хавfli тажовуз қили билдиради. Унинг таркибий қисми сифатида ҳарбий экоцид, яъни урушда душ-мандан ха устунликка эришиш ва ғалабани таъминлаш учун табиий мухит шарт-шароитлар мажбурий фойдала-ниш ҳисобланади. Бунда [^]уйидагиларнинг фаргрши билиш керак:

а) геофизик урушлар - ўз фойдасига вул[^]онларни, zilzilаларни мажбурий рав ча[^]ириш, озон [^]атламини вайрон [^]илиш, абадий музликларга таъсир ўткази бош[^]ачашаклда Ер шари тузилиши ёки таркибини сунъий ўзгартириб, урушда ф қозониш;

б) метеорологик урушлар - техник ва бошқа воситаларёрдамида бўрон, довул, цу мома[^]алдироқ, кўчкиларни вужудга келтириш, [^]ор, ёмғир ёғдириш ва мақсадларда бош[^]а усуллар билан и[^]лимни ўзгартириш;

в) оммавий қирғин қуроллари (ОЦЦ) ва бошқа тақиқланган қуроллар - ядро ку радиациявий, бактериологик, захарли, ёндирувчи, инфраовозли, радиочастотал шукабилардан фойдаланиш.

Инсоният хавфсизлиги ва тинчликка *қарши* жиноятлар Кодекси лойихасида бу жино «олдиндан ўйлаб ва атроф-мухитга жиддий зарар» етказадиган жиноят деб аталади, (

табiiй атроф-муҳитта *узоқ* ва^т ва жиддий зарар етказишга ^{асд} ^{илинганлиги} тушуниладиган моддага берилган шарҳда атроф-муҳитни химоя қилиш инсоният учун катта аҳамиятга эга эканлиги, шунинг учун цивилизациянинг асосий манфаатларига жиддий ^{асддан} ^{илинганлиги} ^{илмишлар} учун халқаро жинойят жавобгарликка тортиш кўрсатиб ўтилади.

Шундай қилиб, экоцид инсонни ўраб турган табiiй атроф-муҳитни тузатиб бўлмайдиган даражага олиб келиш билан боғлиқдир. Экоциднинг халқаро хавфи шундаки, унинг оқибатлари чегара билмайди, бир давлатнинг экологик мувозанати бузилиши ундан анча узоқда бўлган бошқа бир давлатнинг атроф-муҳитига ҳам таъсир кўрсатади.

Биоцид (таржимаси - ҳаётни тугатиш) халқаро жинойят сифатида экоциддан охиричалик бешийил ичида ажралиб чиқди. Биоциднинг экоциддан фарқи шундаки, у фақат инсониятга қарши қаратилган бўлади ва табiiй атроф-муҳитга таъсир этмайди. Унинг манбаи аграр уруш ва қуролли тўқнашувлар ҳисобланади ва шу жараёнда ушбу жинойят амалга оширилади. Тинчлик даврида биоцид амалга оширилмайди.

Кенг маънода биоцид сўзи ^{уролли} можароларда ғалаба қозониш ва душман устидан ҳақдорликка эришиш учун оммавий ^{ирғин} ^{уроллари} ёрдамида биосферани, тирик организмларни, тирик табиатни, кишиларни ва бошқа тирик мавжудотларни олдиндан ўйин-кўйин ҳолда, маҳсадли ва оммавий равишда ^{ирғин} қилишни англатади. Биоцидни амалга ошириш восита ва ^{уроллари} ^{уйидагилар}:

- халқаро хуқуқ билан ҳозиргача таъинланмаган, ^{арбийтехника} ва ^{урол}, можаро бойликларни сақлаб, фақат инсонни *йўқ* қилишга қаратилган нейтрон ^{урол};

- 1972 йилги Конвенцияга асосан таъинланган ва ўрнатилган тартибда *йўқ* қилишга қаратилган бактериологик (биологик) ва токсинли ^{уроллар};

- 1925 йилги Протокол билан таъинланган, кишиларни *йўқ* қилишга мўлжалланган бўғим газлари ва бошқа шу кабиналар;

- кимёвий ^{уроллар}, яъни ^{уролли} можарода душманнинг тирик кучини *йўқ* қилишга қаратилган ўқ-дори ва кимёвий ^{урилмалар}. Бу қуроллар Кимёвий ^{уролларни} яратишга қаратилган ^{лаб} чиқиш, тўплаш ва қўллашни таъинлаш ва уни *йўқ* қилиш тўғрисидаги Конвенция билан таъинланган. 1993 йили бу Конвенцияни Парижда 154та давлат имзолади.

Ҳарбий мутахассисларга уруш олиб боришнинг яна шундай воситалари маълумки бруцелла вакцинаси билан тўлдирилган бомбалар, снарядлар ва ракеталар душман худудига портлатилганда, фаъат тирик мавжудотга таъсир этиб, моддий бойликлар ва табиий аҳамиятга ўз таъсирини ўтказмайди. Кўпгина давлатларнинг ҳарбий идоралари психологик ҳурурлар ишлаб чиқишни фаоллаштирмоқда, бундай ҳурурларнинг айрим таркибий ҳисса қисмларнинг руҳиятига таъсир этиб, руҳий касалликлар келтириб чиқаради.

9. Халқаро жиноят судлари.

Нюрнберг ва Токио халқаро ҳарбий трибуналлари.

Нюрнберг трибуналли. Биринчи жаҳон уруши тугагандан сўнг халқаро ҳамжамият агрессив урушларни келтириб чиқариш билан боғлиқ бўлган энг оғир халқаро жиноятларни амалга оширган шахсларни жиноий жавобгарликка тортиш масаласини кўриб чиқишга уринган эди. Масалан, Версал сулҳи оғир жиноятлари учун Германия Кайзерини халқаро жиноят судига тортиш ҳақида бандга эга эди, аммо бу амалга олмади. Иккинчи жаҳон уруши бошлангандан сўнг ва, аynиқса, фашистлар Германиясининг собиқ Совет Иттифосига ҳужумидан сўнг бу урушларни келтириб чиқаришга сабаб бўлган ҳарбий жиноятчиларни жазолаш ғояси кўпгина халқаро-ҳуқуқий ҳужжатларда ўз аксини топди.

12 давлат ҳукуматларининг «Гитлерчи ҳокимият томони-дан Европанинг аҳудийларини қириб ташлаши тўғрисида»ги 1942 йил 18 декабрдаги *Цўшма* декларациясида, Совет Иттифоқи ва бошқа давлатлар бу жинояти учун жавобгар шахсларни ҳақиқий жазога тортиш учун амалий тадбирларини тезлаштиради ва Бирлашган Миллатлар ҳамкорлигида ўзининг тантанали мажбуриятини тасдиқлайди, деб ёзилган эди. Бу ҳолат Гитлерчиларнинг ўз ваҳшийликлари учун жавобгарлиги тўғрисидаги 1943 йил 30 октябрдаги Буюк Британия, АҚШ ва ССРИ ҳукуматларининг Декларациясида ҳам ўз тасдиғини топди ва бу ҳужжатда жазога тортилувчи шахслар сифатида, аҳолини йўқ қилиш ёки оммавий қирғин қилишда айбдор нацистлар партиясининг аъзолари, шунингдек, Германия солдат ва офицерлари деб белгиланди. 1945 йили уч буюк давлат Қрим (Ялта) конференциясида чиқарган қарорларда, барча немис ҳарбий жиноятчиларини тезлик билан адолатли жазога тортиш зарурлиги белгилаб ўтилди.

1945 йилнинг июл-август ойларида бўлиб ўтган уч давлат (ССРИ, АҚШ, Буюк Британия)нинг Потсдам конференцияси-да немис ҳарбий жиноятчилари, шунингдек, нацистлар йўл-бошчилари ва нацист ташкилотларининг раҳбар кадрлари ҳамма олинди, тезлик билан адолатли равишда суд қилиниши ҳақида келишиб олинди.

Нижоят, 1945 йилнинг 8 августида Совет Иттифоқи, АҚШ, Буюк Британия ва Франция вакиллари ўртасидаги музокара-лар натижасида Лондонда «Европа оси давлатлари бош ҳарбий жиноятчиларининг ишини судда кўриб чиқиш ва жазо-лаш тўғрисида»ги (кейинги ўринларда - трибунал) Битим им-золанди ва бу асосда оси давлатлари бош ҳарбий жиноятчилари-ри устидан суд ўтказиш учун Халқаро ҳарбий Трибунал таъсис этилди ва Трибунал ташкил этиш тартибини ҳамда унинг фаолият принципларини белгилаб берадиган Низом қабул қилинди¹.

Трибунал Низомида унинг юрисдикцияси таърифланиб, умумий принциплари белгилаб берилган эди. Трибунал ҳуқуқидаги кўрсатилган жиноятларни содир этган немис ҳарбий жиноятчиларини суд қилиш ва жазолаш ҳуқуқига эга эди:

а) тинчликка қарши жиноят, яъни агрессив урушни режалаштириш, тайёрлаш, олиб бориш ёки халқаро шартнома-ларни, битимларни бузган ҳолда, уруш олиб бориш ёки нжорида баён қилинганларни амалга оширишга қаратилган фитнадаиштирок этиш;

б) ҳарбий жиноятлар, яъни уруш одатлари ёки ҳуқуқларини бузиш. Бундай ҳуқуқбузарликларга босиб олинган (оккупация қилинган) ҳудуддаги аҳолини ўлдириш, жабр-зулм ўтказиш ва қулликка солиш, ҳарбий асирларни ёки ҳарбий кучларга ёрдамчи бўлган шахсларни ўлдириш ёки жабр-зулм қилиш; гаровга олинганларни ўлдириш; умумий ва хусусий мулкни талаш; шаҳар ва қишлоқларни бекордан-бекорга вай-рон қилиш; ҳарбий жиҳатдан зарур бўлмаган ҳолларда қулфатлар келтириб чиқариш ва боғша жиноятлар;

в) *инсониятга қарши жиноятлар*, яъни урушгача ва урушдаврида тинч аҳолини ўлдириш ва [^]ирғин [^]илиш, қулликкасолиш, сургун қилиш ёки бош[^]ача жабр-зулмларни амалга ошириш ёки сиёсий, ир:қий, диний асосларга кўра таъ[^]иб¹илиш ёки Трибунал юрисдикциясига кирадиган хар[^]андай жиноятлар, улар қаерда амалга оширилганидан қатъи назар.

Умумий режа ёки фитнани амалга оширишда иштирок этганлар ёки унинг раҳбарлари, ташкилотчилари ва ёрдамчи-лари ҳамма ҳаракатлари учун жавобгарликка лойи[^] деб то-пилди.

Трибунал Низомининг умумий принципларига судланув-чининг жиноятдаги роли, айбдор шахс ҳаракатларини, ҳуку-мат фармойишлари ёки бошли[^] бўйруғи асосида амалга ошир-ганлигининг юридик аҳамияти ва шахснинг яқка тартибдаги жавобгарлиги билан судланувчи қирган маълум гуруҳ ёки таш-килотларнинг жавобгарлигига нисбатини киритди.

Трибунал у ёки бу гуруҳ ёхуд ташкилотларнинг ишини кўриб чи[^]ишда судланувчи аъзо бўлган гуруҳ ёки ташкилот-ни жиноий ташкилот деб тан олишга ҳақли ҳисобланди. Агар Трибунал у ёки бу гуруҳ ва ташкилотларни жиноий ташки-лотлар деб тан олган бўлса, Трибунални таъсис этган давлат-ларнинг ваколатли миллий ҳукумат вакиллари бу жиноий гуруҳ ёки ташкилотларни суд[^]илиш ҳуқуқига эга бўлдилар. Бундай ҳолларда, бу гуруҳ ёки ташкилотларнинг жиноий характергаэга эканлиги исботланган ҳисобланиб, уларни о[^]лашга ҳеч кимнинг ҳаққи *йўқ* эди.

Низом асосида бош харбий жиноятчиларни айблаш ва тер-гов ишларини олиб бориш учун [^]ўмита тузилди. Ана шу ма[^]-садда Битим ва Низом асосида томонлар ўз бош [^]ораловчила-рини тайинладилар. Қораловчилар кўмита аъзоси сифатида қуйидаги ма[^]садларга эришиш учун фаолият олиб бордилар:

а) хар бир [^]ораловчининг шахсий иш режаси билан танишиш ва уларнинг штатини белгилаш;

б) Трибунал судида иши кўриб чиқиладиган шахсни аниқлаш;

в) Трибунал Регламентининг лойихаси юзасидан тавсия-

лар тузиш.

Халқаро харбий трибуналнинг Регламенти ва Низоми турли хил ҳуқуқий тизим процессуал нормаларининг ўширилиши на-тижасида тузилди: англо-саксон (АҚШ ва Буюк Британия), социалистик (Совет Иттифоқи), континентал (Франция). Масалан, трибунал советлар учун характерли бўлган фаол суд принциpidан фойдаланди. Шунингдек, англо-саксон ҳуқуқига мансуб бўлган чоррақа сўроқ қилиш усули ҳам қўлланилди. Трибунал англо-саксон ҳуқуқига маълум бўлган жиноят со-дир этганлиги учун ташкилотларнинг жавобгарлиги концеп-циясини ҳам ўллади.

Судда иш кўриш 1945 йилнинг 20 ноябрида бошланди. Судда 24 нафар бош немис харбий жиноятчиларининг иши кўриб чшршди.

Айблов акти Гитлер Германиясининг қуйидаги гуруҳ ва ташкилотларини жинойий гуруҳ ва ташкилотлар деб тан олди: 1) империя министрлар кабинети; 2) фашистлар партиясининг рахбар таркиби; 3) фашистлар партиясининг химоя отрядла-ри (СС), хавфсизлик хизмати (СД); 4) давлат яширин полицияси (гестапо); 5) фашистлар партиясининг зўжумчи отрядлари; 6) Германия ўролли кучларининг бош штаби ва олий бош ўмондонлиги (ОКБ).

Ҳаммаси бўлиб Трибуналнинг 403 очиқ суд мажлиси бўлиб ўтди. Трибунал 3 мингдан ошми хужжатлар билан таъминла-ниб, 200га яқин гувоҳларни сўроқ қилди. 1946 йилнинг 1 ок-тябрида ҳукм эълон қилинди. 12 бош харбий жиноятчи осишорали ўлим ҳукмига, учтаси умрбод қамоқ жазосига ҳукм этилди, тўрттаси 10 йилдан 20 йил муддатгача қамсж жазоси-га тортилди. Трибунал ўйидагиларни жинойий ташкилотлар деб тан олди: СС, гестапо, СД, нацистлар партиясининг рах-бар таркиби. Трибунал уч харбий жиноятчини айби йўқ деб ҳисоблади ва ўраловчиларнинг Германия ўролли кучлари бош штаби ва олий ўмондонлиги, Гитлерчилар ҳукумати (СА)-ни жиноятчи

ташкiлотлар деб тан олиш юзасидан берган так-лифларини рад ^илди.

1946 йилнинг 16 октябрига ўтар кечаси Трибунал мажлис-лари биносининг я^инида жойлашган ^амоқхонада хукм ижро этилди. Қатл ^илинганларнинг жасадлари куйдирилиб, улар-нинг кули самолётдан сепиб юборилди. Озодликдан махрум этилганлар Фарбий Берлиндаги Шпандау ^амоқхонасига жой-лаштирилиб, тўрт иттифсжчи давлатларнинг харбий хизмат-чилари назорати остида ўзларига берилган жазо муддатини ўтадилар.

БМТ Бош Ассамблеяси 1946 йилнинг 11 декабридаги Қаро-ри билан Нюрнберг Трибунали Низоми билан тан олинган ва унинг хукмларида ўз аксини топган хал^аро ху^у^ принцип-ларини тасди^лади ва бу принциплар хал^аро жинойтлар учун жавобгарлик тўғрисидаги хал^аро ху^у^ принциплари ва нор-маларининг ривожланишига муҳим таъсир ўтказди ва доимий ахамиятга эгадир.

Токио халқаро ҳарбий Трибунали. Маълумки, 1945 йил-нинг 3 сентябрида Иккинчи жахон уруши милитаристик Япо-ниянинг мағлубияти билан тугади. Япон милитаристлари хал^ларга ^арши энг оғир жинойтларни содир этдилар. Шу сабаб-ли Потсдам конференциясида япон харбий жинойтчиларини жазолаш масаласи ҳам кўриб чиқилди. Япония тор-мор қилин-гандан сўнг 1945 йилнинг декабрида Москвада бўлган ССРИ, АҚШ, Буюк Британия ташқи ишлар вазирлари Кенгаши йи-ғилишида Узсж Шар^ комиссияси ва Япония учун иттифо^чи-лар Кенгашини ташкил қилиш ва уларнинг ваколатлари дои-расини белгилаш тўғрисидаги Битимга эришилди. Узсж Шарқ комиссиясининг қарори билан япон ҳарбий жинойтчиларини қамоэда олиш, суд қилиш ва жазолаш масалалари белгилаб чиқилди. 1946 йилнинг 19 январидаги иттифсжчи давлатлар-нинг бош кўмондонлари олиб борган музокаралардан сўнг Узоқ Шарқ учун хал^аро Трибунал Низоми тасди^ланди.

Низомга асосан, Трибунал Узо[^] Шар[^]даги бош [^]арбий жиноятчиларни адолатли равишда ва тезлик билан суд рлиш тузилган эди. Токио Трибуналига 28 нафар Япония давлати-нинг рахбар арбоблари топширилди. Трибунал 25та судланув-чига нисбатан айблов з[^]укмини эълон қилди, уларнинг 7таси-ни осиш орқали ўлим жазосига, 16тасини умрбод 2тасини 20 ва 7 йил озодликдан мазфум этишга ҳукм 1948 йилнинг 22 декабрида ўлим жазоси берилганлар устидан [^]укм ижро этилди.

Нюрнберг Трибунали каби, Токио Трибунали ҳам халқаро жиноятлар учун жавобгарлик тўғрисидаги хал[^]аро ҳуку[^] прин-циплари ва нормаларининг ривожига ўз таъсирини ўтказди.

Собиц Югославия ва Руанда учун халқаро жиноят Трибу-наллари. Руанда ва собиқ Югославия ҳудудидаги можаролар мобайнида халқаро гуманитар хуг[^]уқ нормаларининг [^]ўпол ва оммавий равишда бузилиши жуда кўп кишиларнинг ўлими БМТ Хавфсизлик Кенгаши томонидан 1993-1994 йилларда иккита хал[^]аро трибуналнинг таъсис этилишига олиб келди. Улар [^]уйидагича номланди: 1991 йилдан бошлаб соби[^] Юго-славия ҳудудида содир этилган хал[^]аро гуманитар [^]у[^]қнинг жиддий бузилиши учун жавобгар бўлган шахсларни суд орқали та[^]иб [^]илиш бўйича халқаро жиноят Трибунали, Руанда худу-дида содир этган геноцид ва халқаро гуманитар ху[^]уқнинг жиддий бузганлиги учун жавобгар бўлган шахсларни ва 1994 йилнинг 1 январидан 31 декабригача Руанда фуқаролари то-монидан содир этилган геноцид ва бош[^]а шунга ўхшаш жино-ятлар учун суд ор[^]али та[^]иб этиш бўйича хал[^]аро жиноят Трибунали¹.

Трибуналлар номланишининг ўзи - шахсларга оид, худу-дий, мувақ[^]ат, бизга уларнинг юрисдикцияси [^]ақида тасав-вур [^]илиш имконини беради.

Трибуналлар фав[^]улодда тартибда таъсис этилди, яъни БМТ Хавфсизлик Кенгаши қарори билан. Ўз қарорини асослаш учун Хавфсизлик Кенгаши БМТ Уставининг УП-бобига мурожаат [^]илди. Бу боб

агрессия актлари, тинчлик бузилган-да, тинчликка тахдид солинганда, Кенгашнинг ваколатларига бағишланган. Унда харбий жиноятчиларни жазолаш тинчлик-ни тиклаш ва ^ўллаб-қувватлашга ёрдам беради, деб кўрса-тиб ўтилади.

Кенгаш ваколатларининг янада тўларо^ асосланиши БМТ Бош котибининг маърузасида ифода этилган¹. Унда айтили-шича, шартномалар тузиш ор^али трибуналларни ташкил этиш кўп йилларга чўзилиши ва охир-сжибатда унинг кучга кири-ши учун зарур бўладиган ратификацияларни йиғиш мумкин бўлмас эди. Шунинг учун трибуналларни таъсис этишнинг ягона имконияти БМТ Устави VII боби асосида Хавфсизлик Кенга-шининг юридик кучга эга ^арорлари эди.

Совиц Югославия учун Трибунал юрисдикциясига унинг Низоми «халқаро гуманитар ҳуқуқнинг жиддий бузилишини» киритди. Бу ерда гап умумэътироф этилган одат нормалари ўз изо^ини топган Уруш ^урбонларини ^имоя ^илиш тўғриси-даги 1949 йилги Женева Конвенцияларини ва 1907 йилги VI Гаага Конвенциясида ва унга Қўшимча протоколларда ўз ак-сини топган уруш олиб бориш қоидалари тўғрисидаги норма-лар устида бормсжда. Трибунал юрисдикциясига геноцид ва инсонийликка қарши жиноятлар ҳам киритилди.

Руанда учун таъсис этилган Трибунал, хал^аро харак-терга эга бўлмаган қуролли тў^нашувларда содир этилган жиноятларни кўриб чиёданлиги учун, бу ерда ^ўлланилади-ган гуманитар ҳу^у^ Югославия учун тузилган Трибуналда-гидан фарқ ^илади. Бу ерда биринчи ўринда геноцид, кейин инсонийликка ^арши жиноятлар, шунингдек, хал^аро харак-терга эга бўлмаган қуролли тў^нашувларга тааллу^ли бўлган нормаларга эга 1949 йилги Женева Конвенцияларининг умумий 23-моддаси ва 1977 йилги бу Конвенцияларга ^ўшимча II Протоколдаги нормалар туради.

Женева ҳу^у^ига қарши, яъни уруш ^урбонларига нисба-тан жиноятларга

Югославия учун тузилган Трибунал Низо-мида куйидагилар кўрсатиб ўтилди: қасддан ўлдириш; *цийнс*жлар ва биологик тажрибалар; Ъасддан азобга солиш ёки соғли^{қа} жиддий зарар етказиш; ҳарбий заруратсиз мулкни оммавий равишда вайрон қилиш ва эгаллаб олиш; ^{арбий} асир-лар ёки фу^{аровий} шахсларни адолатли судлов *хуцуцир,ан* атайлаб махрум ^{илиш}; фуқаровий шахсларни нсжонуний де-портация *цилиш* ёки ^{амаш}; гаровга олиш.

Руанда учун Трибунал Низоми халр{аро характерга эга бўлмаган тў^{нашувларга} тааллу^{ли} Женева ху^{уқиға} ^{арши} жинойтларнинг тўли^{рўйхатини} г^{амраб} олмасдан, ^{уйидаги-ларга} тўхталиб ўтади: шахснинг ^{аётиға}, соғлиғиға, жисмо-ний ва ру^{ий} ҳолатиға нисбатан зўрлик ишлатиш, жумла-дан, ўлдириш, ^{атти}^{ўллик} билан муносабатда бўлиш (^{ий-наш}, майиб қилиш); коллектив жазо қўллаш; гаровга олиш; террорчилик ҳаракатлари; шахс ^{адр-}^{имматини} ерга уриш жумладан, камситиш, номусга тегиш, фоз^{ишаликка} мажбур қилиш ва ^{оказолар}; талончилик; суд қилмасдан хукм чиқа-риш ва хукмни ижро этиш. Ю^{орида} санаб ўтилган қилмиш-ларни содир этиш билан таҳдид ^{илиш} эса алоҳида жинойт бўлиб ҳисобланади.

Уруш ^{онунлари} ва одатларига ^{арши} жинойтлар *цато*-риға соби^{Югославия} учун Трибунал Низоми ^{уйидагиларни} киритди: кўшимча азоб-у^{убатлар} етказишга мўлжалланган ^{урол} ёки за^{арли} моддаларни қўллаш; ҳарбий заруратсиз шаҳар ва қишлежларни вахшиёна тарзда йў^{илиш}; химоя-сиз ша^{ар} ва ^{ишло}^{ларни} ёки биноларни бомбардимон ^{илиш} ёхуд уларга з^{ужум} ^{илиш}; диний, хайрия ёки таълим мас-канларига, шунингдек, фан ва санъат асарларига ^{асддан} зарар келтириш ёки уларни вайрон ^{илиш}; хусусий ёки уму-мий мулкни талаш. Ю^{орида} санаб ўтилган жинойтлар сони тўли^{эмас}. Иккала Низомда ҳам геноцид жинойтиға таъриф, Геноцид жинойтининг олдини олиш ва учун жазолаш тўғри-сидаги

1948 йилги Конвенцияга асосан берилган.

Собиқ Югославия учун Трибунал иккита суд ва битта ап-пелаяция камерасидан, р{ораловчи ва котибдан иборат. Жами 11 судья бўлиб, хар бир суд камерасида уч судья ва аппеля-ция камерасида беш судья мавжуд. Куч ва воситаларни те-жаш ма^садида соби^ Югославия учун Трибуналнинг аппеля-ция камераси Руанда учун Трибуналда хам иштирок этади.

Собиц Югославия учун Трибуналнинг доимий қароргоҳи Гаага шаҳри (Нидерландия Қироллиги)дадир. Руанда учун Трибуналнинг ^ароргоҳи эса Аруша шаҳри (Танзания)да. Три-буналлар БМТнинг доимий бюджетидан маблағ билан таъмин-ланади.

Трибуналларнинг биринчи даражали ахамиятга эга фао-лияти давлатлар билан ҳамкорлик ^илиш ва уларга *хуцуций* ёрдам кўрсатишдир. БМТ Бош котибининг фикрича, Хавф-сизлик Кенгашининг г^арорлари Низомнинг VII бобига асосан, барча давлатларга қарорларни амалга ошириш учун бутун чораларни кўриш мажбуриятини юклайди. Трибуналлар Ни-зомига асосан, давлатлар суд орқали тақиб қилиш ва тергов масалаларида Трибунал билан ҳамкорлик ^иладилар.

Давлатлар суд камераларининг ёрдам бериш тўғрисидаги илтимосини ёки буйру^ларини хеч бир кечиктирмай бажариш-лари, жумладан, қуйидаги ^аракатларни: шахснинг кимлиги ва турар жойини ани^лаш; гувоҳларнинг кўрсатмаларини олиш ва далиллар йиғиш; хужжатларни бериш; ушлаш ёки қамсж^а олиш; айбдорларни Трибуналларга топшириш кабиларни ба-жаришлари лозим.

Бу ^оидалар билан бирга юридик муаммолар хам пайдо бўлди. Кўпгина давлатларнинг ^онунчилигига кўра, ху^уқий ёрдам кўрсатиш учун, жумладан, жинойтчини ушлаб бериш учун маълум бир хал^аро шартномалар зарур бўлади. Хавф-сизлик Кенгашининг ^арорлари давлатларга юридик мажбу-рият юкласа-да, лекин улар ўз-ўзидан бажариладиган меха-низмга эга эмас. Бу давлатлар

қарорларни бажаришлари учун ўз давлатларида маълум бир норматив актларни қабул қилишлари керак бўлади. Бир қанча Европа давлатлари собиқ Юго-славия учун Трибунал билан ҳамкорликда маълум бир даражага эришган бўлсалар-да, Африкада бу вазифа ҳал этилмади, шунинг учун Руанда учун Трибунал муваффақиятсизликка дучор бўлди. Буларнинг барчаси судьяларни танлашга ва уларнинг ўз мажбуриятларига бўлган муносабатларига ҳам таъсир қилмай қолмади. БМТ экспертларининг маърузасида Трибуналнинг иш фаолияти қониқарсиз деб тан олинди. Маъруза-да, жумладан, Трибуналнинг асосий раҳбар шахслари ва қораловчи бюроси ўз мажбуриятларини самарали бажармаётibdилар деб қайд этиб ўтилди.

Трибуналлар ва миллий судлар ҳалқаро гуманитар ҳуқуқни жиддий бузган шахсларга нисбатан судда иш юритиш бўйича параллел юрисдикцияга эгадирлар. Бу, нафақат жи-ноят содир этилган давлатнинг, балки ҳар қандай давлатнинг судлари ҳалқаро гуманитар ҳуқуқ нормаларини бузган шахсларнинг ишини кўриб чиқиш ҳуқуқига эга. Бошқача айтганда, универсал юрисдикция ўрнатилган демакдир. Бу қоида жиддий ахамиятга эга, чунки трибунал барча ишларни кўриб чиқишга улгурмайди.

Халқаро жиноят суди. Халқаро жиноят суди ғояси том маънода узсж тарихга эга эмас. Ҳуқуқ тизими мавжуд экан, унинг ҳаракати жиноий-ҳуқуқий воситалар билан таъминлан-моғи лозим. Нюрнберг ҳарбий Трибунали чиқарган ҳукмларда ҳалқаро жиноятларни давлатлар эмас, балки кишилар со-дир этади, деб айди этиб ўтилди.

Бу қоиданинг маъноси тушунарли бўлса-да, лекин у ун-чалик тўғри эмас. Ҳалқаро ҳуқуқ давлатлар томонидан ҳам бузилиши мумкин. Масалан, агрессия - бу давлат томонидан амалга ошириладиган жиноятдир. Аммо бу ерда жавобгарлик-ка давлатгина эмас, балки унинг маълум қарорларини қабул қилган давлат раҳбарлари ҳам тортилади. Бунда жавобгарлик турличадир. Давлат ҳалқаро-ҳуқуқий жавобгарликка, жисмоний шахс эса - ҳалқаро жиноий-ҳуқуқий

жавобгарликка тор-тилади.

1914 йили Югославия ^ироли Александр I Францияга таш-рифи чоғида, Франция Таш^и ишлар вазири Л. Тоафту билан коллектив хавфсизлик тизимини яратишга эришадилар, аммо улар хорват террорчилари томонидан ўлдирилади. Жиноят излари Берлин ва Римга бориб тақалади.

Дунё хамжамияти хал^аро терроризмга қарши курашни кучайтиришни, хал^аро жиноят судларини ташкил ^илишни талаб этди. Ана шундай шароитда Миллатлар Лигаси Терро-ризмнинг олдини олиш ва учун жазолаш тўғрисида 1937 йил-ги Конвенцияни ^абул қилди. Конвенцияга хал^аро жиноят трибунали Статути киритилган эди. Аммо фа^ат биргина дав-лат (Ҳиндистон) Конвенцияни ратификация қилди. Иккинчи жаҳон урушидан кейин халқаро ҳарбий трибуналларнинг таш-кил этилиши анча муваффақиятли бўлди, аммо улар ҳам бир^УРУХ давлат томонидан иккинчи бир давлатларнинг раҳбар-лари устидан суд ўтказиш учунгина тузилди. Шунинг учун Нюрнберг ва Токиодаги суд жараёнлари ғолиблар мағлублар устидан ўтказган суд деб номланади. Жиноятчиликка қарши кураш тўғрисидаги кўпгина конвенциялардан фақат иккита-сигина (геноцид ва апартеид тўғрисида)ги хал^аро жиноят судини тузиш имкониятини кўриб чиб^ади. Шуниси ^увонар-лики, 1948 йили БМТ ўз фаолиятини бошлаган чоғида, Бош Ассамблея Хал^аро ҳуцуу комиссиясига хал^аро жиноят суд-ларини тузиш тўғрисидаги масалани кўриб чиқишни таклиф ^илди. Комиссия 1994 йили халқаро жиноят суди низомининг Лойихаси устида ишни тамомлаб, Бош Ассамблеяга Конвен-цияни ь^абул ^илиш учун конференция чақиритишни тавсия қилди¹.

Хал^аро хуь^у^ комиссиясининг лойихасидан фойдаланган ҳолда БМТнинг Хавфсизлик Кенгаши собиқ Югославия ва Руанда учун хал^аро Трибуналларни таъсис этди. Бу Трибу-наллар ҳам бир гуруҳ давлатлар бош^а бир давлатларнинг фу^ароларини суд қилиш учун тузилган деб хулоса ^илиши-мизга имкон беради.

Бу ҳаракатлар барча давлатлар учун умумий бўлган халқаро жиноят судини таъсис этиш учун асос яратмоқда. Бу ғояни амалга ошириш учун сезиларли даражада аҳамиятга эга бўлган олат шу бўлдики, бугун халқаро ҳамжамият ва халқаро ҳуқуқнинг ривожланиши шундай даражага етдики, бунда халқаро жиноят судини ташкил этиш ҳақиқатга яқин бўлиб қолди².

1998 йилнинг 17 июлида Римда Дипломатик конференциянинг мухтор вакиллари БМТ хомийлигида «Халқаро жиноят судининг Рим Статути»ни қабул қилдилар. Конференция ишида 160 давлатнинг делегатлари иштирок этди. Статутни қабул қилиш учун 120та давлат овоз берди, 21 давлат бетараф қолди ва 7таси қарши овоз берди. Рим конференциясида суднинг ваколатларини камайтириш тарафдори бўлиб бир қанча давлат вакиллари фаол қатнашдилар. Улар суднинг юрисдикция-сига фақат геноцид жиноятини суд қилиш ваколатини қолдиришни ёқлаб чиқдилар.

Суд халқаро ҳамжамиятга қарши қаратилган энг жиддий жиноятларни амалга оширган шахсларни суд қиладиган доимий орган сифатида таъсис этилди. Бу ерда Статутда келтирилган жиноятлар зўрада сўз бориши мумкин. Халқаро жиноят суди давлатларнинг судларини йўқ қилмайди. Халқаро жиноят суди давлатларнинг судлари юрисдикциясини тўлдирувчи восита бўлиб қолади.

Суд ўз функциясини Статутда иштирок этувчи қар қандай давлат ҳудудида, агар махсус битимга эришилган бўлса, бошқа ҳар қандай давлатнинг ҳудудида амалга ошириши мумкин.

Суд мустақил халқаро органдир. У халқаро ҳуқуқнинг субъекти ҳисобланади. Суднинг БМТ билан муносабати БМТ битимлари билан тартибга солиб турилади. Суд Гаага шаффида (Нидерландия Қироллиги) ўқиним топади. Шунинг қайд қилиб ўтиш керакки, БМТнинг Халқаро ҳуқуқ комиссияси Лойиҳа-сида агрессия тўғрисида гап кетганда, Судни Хавфсизлик Кенгашига боғлаган қоида ҳам мавжуд эди. Бир қанча давлат-

лар бундай боғланишга [^]арши чи[^]дилар, чунки Хавфсизлик Кенгаши аъзолари билан унга аъзо бўлмаган давлатлар ўрта-сида тенгсизлик мавжуд бўлади, шунингдек, унинг доимий аъзоларида вето [^]у[^]и бор эди. Ана шундан сўнг бу коида олиб ташланди. Статут катта хажмга эга (126 моддадан иборат) мураккаб ҳужжатдир. Бунинг бир қанча сабаблари бор. Чунки Статутда жинойт [^]уқу[^]ига, жинойт-процессуал ху[^]у[^]ига, судда иш юритишга оид, суд фаолиятини таъмин-ловчи давлатларнинг [^]амкорлигига бағишланган [^]оидалар мав-жуд. Статутнинг мураккаблиги унда иштирок этувчи давлат-лар позицияларининг [^]арама-[^]аршилигига [^]ам боғлиқдир. Суднинг юрисдикцияси хал[^]аро [^]амжамият манфаатларига дахлдор бўлган энг жиддий жинойтлар билан чекланмаган. Бу [^]уйидаги жинойтлар: геноцид, инсонийликка [^]арши жинойт-лар, [^]арбий жинойтлар ва агрессия. Давлатлар суд юрисдик-циясига тааллуқли бўлган жинойтлар

Яна шуни эслаш жоизки, Хал[^]аро *ҳуқуқ* комиссияси дав-латларнинг фикрларини ҳисобга олиб, Лойихадан «Халқаро ху[^]у[^] бўйича жинойтлар», деган умумий иборани олиб таш-лади. Бунинг ўрнига жинойтлар алоҳида санаб ўтилди: гено-цид, агрессия, уруш [^]онунлари ва одатларини жиддий бу-зиш ва инсонийликка [^]арши жинойтлар. Умуман олганда, жинойтлар доираси урушдан кейинги тузилган хал[^]аро три-буналлар низомларида белгиланган жинойтлар доираси билан бир хил бўлиб чивди. Бу жинойтлар рўйхати Суд учун *тўлпи* деб ҳисобланади.

Статутда санаб ўтилган жинойтлар таркиби тўли[^] кўрса-тилган. Бунда шу нарса [^]айд этиб ўтиладики, инсонийликка қарши жинойтлар «фуқаровий шахсларга кенг миқёсда дои-мий равишда боср {инчилик уюштириб} турган бўлсагина Суд-нинг юрисдикциясига ўтади. Ҳарбий жинойтлар - «режа ёки сиёсат асосида ёхуд бундай жинойтлар кенг ми[^]ёсда содир этилган бўлса» Суд юрисдикциясига киради.

Хал^аро характерга эга бўлмаган ^уролли можаролар дав-рида содир этилган ҳарбий жиноятлар ҳам Суд юрисдикция-сига киритилди. Бунда шу нарса қайд этилдики, бу *цотца* ҳуку-матларнинг давлатдаги тартиб-қоида ни тиклаш учун ёки ўз давлатининг бирлиги ва ҳудудий яхлитлигини барча қонуний воситалар билан ҳимоя ^илганида жавобгарликка тортилиши-га дахлдор бўлмайди.

Статут жиноят ҳут^у^ининг умумий принципларига бағиш-ланган махсус бўлимга эга. «Бир жиноят учун икки марта суд ^илиш мумкин эмас» деган принцип бу бўлимга киритилган эмас. Сабабй шундаки, жуда кўпчилик юристлар бу принцип-ни процессуал ҳуқуода киритадилар.

Суд жиноят содир этган вақтда 18 ёшга тўлмаганларни суд ^илиш юрисдикциясига эга эмас.

Миллий ёки хал^аро *ҳуқуқ* бўйича дахлсизлик (иммуни-тет)га эга мансабдор шахслар жиноий жавобгарликка тортил-ганида уларнинг дахлсизлиги тўс^инлик ^илмайди деган қоида-нинг мавжудлиги му^им аз^амиятга эга.

Статут^рпахсларнинг расмий мақомидан, у ҳукумат ёки давлат бошлиғи бўладими, ҳукумат ёки парламент аъзоси бўладими, бундан *цатъя* назар, бир хил қўлланилиши лозим.

Шахснинг расмий ма^оми ҳукми енгиллаштиришга ^ам асос бўла олмайди. Статут раз^бар ва бошқа бошликларнинг назорати остида бўлган шахсларнинг жиноий қилмиши учун ҳам жиноий жавобгарлик ўрнатади.

Ҳукумат ёки бошли^нинг буйруғи бўйича содир этилган жиноятлар шахсни жиноий жавобгарликдан озод этмайди. Аммо бу умумий ^оидаларда истиснолар ҳам мавжуд бўлиб, улар бу ^оидаларнинг ахамиятини пасайтиради. Бу қоида ^уйи-дагиларга нисбатан қўлланилмайди: агар шахс юридик жи-ҳатдан буйру^а бўйсунушга мажбур бўлса; агар шахс буй-

рунинг ноқонуний эканлигини билмаган бўлса; агар буйруқ ноқонуний берилган бўлса.

Суд таркибига қуйидаги органлар киради: Раёсат, Апелляция бўлинмаси, Суд бўлинмаси, Дастлабки иш юритиш бўлинмаси, Прокурор Девони ва Котибият.

Судда 18 нафар судья мавжуд. Улар сайлангани заотиёқ, агар зарурат туғилса, ўз мажбуриятларини бажаришга тайёр бўлмоқлари лозим. Бундан фарqli равишда, Раёсатни ташкил этган судьялар энг бошидансў, доимо ўз мажбуриятларини бажарадилар.

18 судья БМТ Халқаро судининг судьялари сингари 9 йиллик муддатга Статутнинг иштирокчи-давлатлари томонидан сайланадилар. Аммо, улардан фарqli равишда, янги муддатга баайта сайлана олмайдилар.

Прокурор Девони Суд таркибида мустақил орган бўлиб, жиноят ишлари бўйича тақибни амалга оширишга жавобгар ҳисобланади. Уларнинг мустақиллиги шундаки, прокурор ва унинг ўринбосарлари Суд томонидан эмас, Статутнинг иштирокчи-давлатлари томонидан 9 йиллик муддатга сайланади. Қайтадан сайланишга йўл ҳўйилмайди.

Котибият маъмурий функцияларни амалга оширади. Котиб судьялар томонидан 5 йиллик муддатга сайланади.

Судьялар, прокурор ва унинг ўринбосарлари, суд котиби ўз мажбуриятларини бажаришда дипломатик дахлсизликдан фойдаланадилар. Судда иш инглиз ва француз тилида олиб борилади, расмий тиллар эҳа инглиз, араб, испан, хитой, рус ва француз тиллари ҳисобланади.

Муҳим процессуал характерга эга актлар сифатида Суд Регламенти, процедура Қоидалари ва иш олиб боришда исботлаш Қоидалари ҳисобланади. Қоидаларни Статут иштирокчи-давлатларининг Ассамблеяси қабул қилади. Кун тартиби (Регламент) суд томонидан белгиланади. Суд Гаага шазфида мажлис қилади, аммо ҳарор асосида богшҳа жойда ҳам ўз маж-

лисини ўтказиши мумкин. Суд жараёни айбдорнинг иштиро-кида ва очи^ ҳолда ўтказилади.

Суд хақи^атни аниқлаш учун зарур деб ҳисоблайдиган барча ашёвий далилларни ^абул қилиб олиш ху^уқига эга.

Суд далилларни э^ар томонлама ўрганиб чи^иб, гувоҳлар-нинг кўрсатмаларини адолатли баҳолашга ёки суд жараёнини адолатли равишда амалга оширишга зарар келтирадиган да-лилларни инкор этиб, суд ишининг адолатли бўлишига ёрдам берадиган далилларни эса ^абул қилиш хақида ^арор чиқари-ши мумкин.

Статут одил судловга ^арши жиноятларга нисбатан Суд-нинг юрисдикциясини ҳам белгилаб беради. Улар қуйидаги-лар: а) ёлгон кўрсатма бериш; б) ёлгон ёки бузиб кўрсатилган далилларни тақдим этиш; в) гувоҳларни *цўрцитиш!* ёки сотиб олиш, далилларни йиғишга тўсқинлик қилиш; г) Суднинг ман-сабдор шахсини сотиб олиш ёки *цўрцитиш*. Ана шундай жино-ятларни содир этишда айбдор шахсларни ани^ласа, Суд уларга жарима солиш ёки беш йилгача озодликдан махрум этиш жа-зосини қўллаши мумкин. Ҳар бир иштирокчи-давлат одил суд-ловга *царит* қаратилган жиноятларни ўз ^онунларида акс эт-тириши лозим. Агар Халқаро жиноят судига нисбатан жино-ятлар бирор-бир давлат худудида ёки унинг фуқароси томо-нидан амалга оширилган бўлса, суд талабига кўра, давлатлар бундай жиноятлар бўйича ишларни ўзларининг судида кўриб чи^ишга мажбурдирлар.

Суд ^уйидаги жазолардан бирини тайинлаши мумкин: а) ўттиз йилгача бўлган муддатга озодликдан махрум этиш; ёки б) озодликдан мазфум ^илинган шахс жиноятининг ўта оғир-лигига қараб умрбод ^амо^ жазосига ҳукм қилиш. Қўшим-ча равишда жарима солиш тўғрисида ^арор қабул қилиш мумкин.

Озодликдан махрум ^илиш ёки оқлаш тўғрисидаги суд палатасининг ^арори

прокурор томонидан қуйидаги асослар бўйича Апелляция палатасига шикоят қилиши мумкин: процессуал фактлардаги ва ҳуқуқдаш хатолар учун. Худди шундай асослар учун айбдор шахс ёки унинг номидан прокурор шикоят қилиши мумкин. Прокурорнинг шикояти учун асос бўлиб, суд жараёни ёки арорининг адолатли ёки асосли бўлишига ҳалақит берадиган ҳар қандай ҳолат хизмат қилиши мумкин.

Содир этилган жиноят билан берилган жазо ўртасидаги номутаносиблик асосида ҳам айбдор шахс ёки прокурор чиқарган ҳукм устидан Еиикоят қилиши мумкин. Шикоятлар бўйича арор чиқаришда апелляция палатаси суд палатасининг замма ваколатларидан фойдаланади. Апелляция палатаси арор ёки ҳукмни ўзи қайтадан кўриб чиқиши ёки суд палатасидан бошқа судлар иштирокида ишни қайтадан кўриб чиқишни талаб қилиши мумкин. Ноқонуний ҳаққон олинган ёки ушланган шахс компенсация олиш ҳуқуқига эгадир.

Статут иштирокчи давлатлари суд юрисдикциясига қира-диган жиноятларни тергов қилишда ва айбдорларни жазолашда суд билан ҳамкорлик қилишга мажбурдирлар (86-модда). Давлатлар миллий ҳуқуқларида суд билан ана шундай ҳамкорликнинг нормалари мавжуд бўлишини таъминлайдилар.

Шахсни судга беришда ихтисослашиш принципига риоя қилинади. Унинг мазмуни қуйидагичадир. Судга берилган шахс судга беришгача бўлган юриш-туриши учун таъқиб этилмасдан, у нима сабабдан судга берилган бўлса ўша иш юзасидан жавоб бермоғи лозим бўлади. Шунингдек, суд шахсни судга бераётган давлатнинг тартиб-қоидадини ҳам рад этиш ҳуқуқига эга (101-модда).

Озодликдан маҳрум этиш билан боғлиқ жазони шахс суд томонидан белгиланган давлатларнинг бирида ўтайди. Қайси бир давлатда жазони ўташни белгилашда суд қуйидагиларни ҳисобга олади: а) давлатлар

ўртасидаги мажбуриятни адолат-ли та[^]симлаш; б) давлатларнинг ма[^]қумлар билан муносаба-тида стандартларга риоя қилиш; в) маққумнинг хоши ва фу[^]аролиги.

Хал[^]аро жиноят суди маққумнинг аҳволи халқаро шарт-номавий стандартларга жавоб бериши устидан назоратни амал-га оширади.

Жазони ўташ даврида шахс жазони ўташга қадар содир этган [^]илмиши учун ҳеч бир жиноий таъ[^]ибга ёки жазога уч

рамаслиги, шунингдек, жазо ўтаётган давлатдан бошқа бир давлатга бериб юборилмаслиги керак.

Жазони ўтаб бўлгандан кейин шахс ўз давлатига ёки бўлма-са, уни [^]абул [^]илишга рози бўлган давлатга б[^]айтарилиши керак. Бунда шахснинг хоши ҳисобга олинади (108-модда). Иштирокчи-давлатлар ўз миллий ҳу[^]у[^]ларига асосан, Суд [^]арорида зикр этилган жарималарни ундириш ва мол-мулкни мусодара қилишни таъминлашлари лозим.

Шундай қилиб, Хал[^]аро жиноят судининг таъсис этили-ши халқаро жиноят ҳуқуқининг ривожиди янги бир босқич бўлди. Шу билан бирга келажакда ҳам хал[^]аро жиноят ҳуқуқини [^]ўллашда асосий роль миллий судларга тегишли бўлади. Халқаро жиноят судининг бир ўзи халқаро жиноятлар-нинг барчасига бас кела олмайди. Буни соби[^] Югославия учун халқаро Трибунал фаолиятининг тажрибаси ҳам тасдиқлади.

